

Univerzita Hradec Králové

Filozofická fakulta

Bakalářská práce

Univerzita Hradec Králové

Filozofická fakulta

Katedra sociologie

**Proměna české společnosti během listopadu 1989 a sametová revoluce ve
vzpomínkách pamětníků z Libereckého kraje**

Bakalářská práce

Autor: Michaela Malá
Studijní program: B0314A250008 Sociologie
Forma studia: prezenční

Vedoucí práce: Mgr. Nina Andrš Fárová, Ph.D.

Hradec Králové, 2024

Zadání bakalářské práce

Autor: Michaela Malá

Studium: F21BP0099

Studijní program: B0314A250008 Sociologie

Studijní obor:

Název bakalářské práce: **Proměna české společnosti během listopadu 1989 a sametová revoluce ve vzpomínkách pamětníků z Libereckého kraje**

Název bakalářské práce AJ: The transformation of Czech society during November 1989 and the Velvet Revolution in the memories of the direct witnesses from the Liberec Region

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Tato bakalářská práce si klade za úkol zmapovat dění Listopadu 1989, a to především v Liberci. Bod po bodu v teoretické části popíše celý proces revoluce, zejména se pak ale zaměří na sociální změny, které s sebou neodvratně listopadový převrat přinesl. Jak vypadala společnost před revolucí, během ní a po ní? V čem tkví zásadní změny? Jakou roli v jednotlivých fázích proměny hrají pojmy jako solidarita, důvěra, pospolitost?

Esence této práce však spočívá v její druhé, praktické části, kdy autorka formou kvalitativního polostrukturovaného rozhovoru vyzpovídá pamětníky sametové revoluce, a to její zastánce i odpůrce, pro diverzitu názorů a pohledů na revoluční dění. Autorka se zaměřuje ne jen na faktickou stránku – jejich informovanost o aktuálním dění, způsob jejich zapojení či nezapojení do probíhajícího převratu, angažovanost na demonstracích, ale také na emoční stránku celé věci. Jak respondenti vnímali revoluci? Jaké byly jejich představy o budoucím směřování české společnosti? Jaká panovala atmosféra na libereckém náměstí, jaká v celé společnosti? To jsou zásadní a klíčová témata, které si práce klade za úkol prozkoumat. Autorka následně provádí komparaci jednotlivých výpovědí a interpretuje je v kontextu tehdejšího sociálního i politického statusu respondentů.

Agha, P. a Géryk J. (2021) *Otisky sametové revoluce*. Karolinum

Drahoňovský, M. a Michal, P. (1990) *Něžná revoluce v Liberci*. Severografia, Liberec

Havelková, H. et al., *Vyvláštěný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Sociologické nakladatelství (SLON)

Holý, L. (2001) *Malý český člověk a velký český národ*. Sociologické nakladatelství (SLON)

Hosloubec, P. (1989) *Kronika sametové revoluce*. Československá tisková kancelář, Praha

Hosloubec, P. (1989) *Kronika sametové revoluce II*. Československá tisková kancelář, Praha

Kabele, J. (2013) *Z kapitalismu do socialismu a zpět*. Karolinum

Karpaš, R. (2001) *Stalo se na severu Čech 1900/2000*. Nakladatelství 555

Komárek, M. a Slavík, H. (2019) *Poslední revoluce: jak jsme žili 1985–1992*. Práh

Mlčoch, L. et al., (2000) *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989: Alternativní pohled*. Karolinum

Možný, I. (2022) *Proč tak snadno...* Karolinum

Patková, J. (2019) *Liberec 89, sametová revoluce*. Kalendář Liberecka

Růžička, D. rok 1989. *Totalita*. <https://www.totalita.cz/1989/1989.php>

Šubrt, J. a Vinopal, J. (2014) *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Karolinum

Zídek, P. et al., (2019) *Lidé roku 1989: vítězové a poražení sametové revoluce*. Universum

Zadávající pracoviště: Katedra sociologie,
Filozofická fakulta

Vedoucí práce: Mgr. Nina Andrš Fárová, Ph.D.

Datum zadání závěrečné práce: 19.4.2023

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci s názvem Proměna české společnosti během listopadu 1989 a sametová revoluce ve vzpomínkách pamětníků z Libereckého kraje vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a pramenů, pod vedením Mgr. Niny Andrš Fárové, Ph.D.

V Hradci Králové dne

Podpis autorky

ANOTACE

Malá, M. (2024). *Proměna české společnosti během listopadu 1989 a sametová revoluce ve vzpomínkách pamětníků z Libereckého kraje*. Hradec Králové, Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové, 48 s. Bakalářská práce.

Tato bakalářská práce si klade za úkol zmapovat dění listopadu 1989, a to především v Liberci. Bod po bodu v teoretické části popíše celý proces revoluce, zejména se pak ale zaměří na sociální změny, které s sebou neodvratně listopadový převrat přinesl. Jak vypadala společnost před revolucí, během ní a po ní? V čem tkví zásadní změny? Jakou roli v jednotlivých fázích proměny hrají pojmy jako solidarita, důvěra, pospolitost?

Esence této práce však spočívá v její druhé, praktické části, kdy autorka formou kvalitativního polostrukturovaného rozhovoru vyzpovídá liberecké pamětníky sametové revoluce. Zaměřuje se nejen na faktickou stránku – jejich informovanost o aktuálním dění, způsob jejich zapojení/nezapojení do probíhajícího převratu, angažovanost na demonstracích, ale také na emoční stránku celé věci. Jak respondenti vnímali revoluci? Měli strach, radost, obojí? Věřili v konec socialistického režimu, či viděli situaci jako předem prohraný boj? Jaká panovala atmosféra na libereckém náměstí, jaká v celé společnosti? To jsou zásadní a klíčová témata, které si práce klade za úkol zjistit. Autorka následně provádí komparaci jednotlivých výpovědí a usiluje o postihu jejich kauzality v kontextu tehdejšího sociálního i politického statusu dotazovaných.

Klíčová slova

17. listopad; sametová revoluce; Liberec; narativní historie; orální historie; proměna společnosti, socialismus, občanská společnost, polarizace společnosti

ANNOTATION

Malá, M. (2024). *The transformation of Czech society during November 1989 and the Velvet Revolution in the memories of the direct witnesses from the Liberec Region*. Hradec Králové, Philosophical Faculty, University of Hradec Králové, 48 pp. Bachelor thesis.

This bachelor thesis aims to map the events of November 1989, especially in Liberec. Point by point in the theoretical part, it will describe the whole process of the revolution, but in particular it will focus on the social changes that the November revolution inevitably brought with it. What did society look like before, during and after the revolution? What were the fundamental changes? What role do notions such as solidarity, trust and community play in the various stages of transformation?

The essence of this work, however, lies in its second, practical part, when the author interviews Liberec contemporary witnesses of the Velvet Revolution in the form of a qualitative semi-structured interview. She focuses not only on the factual side – their awareness of current events, their involvement/non-involvement in the ongoing takeover, their involvement in the demonstrations, but also on the emotional side of the matter. How did the respondents perceive the revolution? Were they afraid, joyful, both? Did they believe in the end of the socialist regime, or did they see the situation as a lost fight? What was the atmosphere in the Liberec square, and what was the atmosphere in the whole society? These are the fundamental and key themes that the thesis sets out to find out. The author then compares the individual statements and tries to establish their causality in the context of the social and political status of the interviewees at the time.

Key words

November 17; Velvet Revolution; Liberec; narrative history; oral history; transformation of society, socialism, civil society, polarization of society

PODĚKOVÁNÍ

Ráda bych touto cestou vyjádřila upřímné poděkování paní Mgr. Nině Andrš Fárové, Ph.D. za její odborné vedení a cenné rady, které mi poskytla během tvorby této bakalářské práce. Její expertní znalosti a trpělivost byly klíčové pro úspěšné dokončení tohoto projektu.

Dále děkuji svým respondentům za jejich účast na rozhovorech a za příjemnou atmosféru, která během nich panovala.

OBSAH

Úvod.....	9
1. Česká společnost před listopadem 1989.....	10
2. Listopad 1989.....	15
2.1 Listopad 1989 v Liberci.....	19
3. Česká společnost po listopadu 1989.....	23
3.1 Co se socialismem nyní?	23
3.2 Percepce listopadového odkazu.....	25
3.2.1 Nenaplněné představy	25
3.2.2 Listopadové hodnoty a symbolika.....	26
3.3 Podoba dnešní společnosti.....	28
3.3.1 Identita.....	28
3.3.2 Polarizace společnosti	30
Metodologie	32
4. Sametová revoluce očima Liberečanů.....	34
4.1 Percepce socialismu.....	34
4.2 Revoluce očima pamětníků	37
4.3 Aktuální poměry	43
4.3.1 Postrevoluční životní poměry.....	43
4.3.2 Komparace režimů	45
4.3.3 Vztah k národu a polarizace společnosti	49
Závěr.....	53
Zdroje	56
Přílohy	58

ÚVOD

Sametová revoluce je důležitým mezníkem v Českých dějinách. Zapříčinila pád komunistické monopolní nadvlády a socialismu, který se díky převratu proměnil v demokratizovanou společnost, jak ji známe dnes. Revoluce proběhla velmi rychle a bez jediného úmrtí, za nenásilného přístupu demonstrantů, proto je označována za „sametovou“. Tento rok uplyne již 35 let od 17. listopadu 1989, dne, který je považován za její začátek.

Tato bakalářská práce je inspirována prací maturitní, jejíž hlavním cílem byla komparace vzpomínek libereckých pamětníků s historiografickým obrazem listopadových událostí. Pro autorčino zaujetí tímto tématem a pro její nadšení kvalitativním výzkumem se rozhodla na tuto práci navázat a vyhotovit z ní práci novou, rozšířenější, sociologickou. Nadstavba spočívá zejména ve sledování proměny společnosti, jež nutně přišla s transformací celé země ze socialistického schématu do demokratického, kapitalistického a svobodného státu. Namísto pouhého mapování životů respondentů během revolučního dění se tak tato práce zaměří na společenské dění a náladu před revolucí, v jejím průběhu i po ní, a získáme tak komplexnější, ucelenější obraz o tom, jak pamětníci vnímají různé společenské jevy v průběhu let. Zaměříme se však také na postoj respondentů z Liberecka vůči národu jako takovému, na aktuálně probíhající polarizaci společnosti a také komparaci obou režimů.

Cílem této práce je tedy zjistit, jak hodnotí respondenti z Libereckého kraje společenské proměny spojené se sametovou revolucí, jak reflektují listopadové dění samotné, jaký postoj zaujímají k socialismu v kontrastu s dnešní dobou a jakou roli v této percepci hrají emocionální aspekty, osobní postoje a hodnotové orientace respondentů.

Teoretická část této práce je rozčleněna do tří hlavních kapitol. V té první se zaměří na podobu společnosti v normalizačním období zasazené do historického kontextu. Druhá kapitola pojednává o sametové revoluci jako takové, popisuje události v Praze, následně v Liberci. Kapitola třetí rozebírá klíčovou otázku této práce, tedy, jak vypadá postrevoluční společnost, v čem tkví její změny. Praktická část této práce dodržuje chronologické schéma části teoretické. Zkoumá, jak tyto společenské i ekonomické transformace vnímají respondenti z Liberecka, komparuje oba režimy a pátrá, kde vidí pamětníci jejich silné i slabé stránky. Zaměří se také na aktuální problematiku polarizace dnešní společnosti a na její možné příčiny.

1. ČESKÁ SPOLEČNOST PŘED LISTOPADEM 1989

Abychom byli schopni pozorovat změnu ve společnosti, jež podmínil listopadový převrat, je třeba nejdříve zrcadlit životní standardy pod područím normalizace – období, jež panovalo duchem již od roku 1968, prakticky pak 1969, až do listopadu 1989. Stručně tak nastíníme komplexní společenskou atmosféru, jež předcházela samotné revoluci.

Po již dlouhém období komunistické monopolní nadvlády započalo v lednu roku 1968 sociální i politické uvolnění známé jako „pražské jaro“. Jednalo se o krátké období liberalizace v socialistickém Československu, které dosáhlo vrcholu po zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa v lednu 1968 a které představovalo pokus o implementaci tzv. socialismu s lidskou tváří. Tento proces však narazil na rostoucí tlak ze strany zemí socialistického bloku, které výrazně kritizovaly tento směr. Vrchol těchto neshod nastal v noci z 20. na 21. srpna 1968, kdy došlo k vojenské okupaci Československé socialistické republiky armádami Varšavské smlouvy. Politické vedení země bylo nuceně přemístěno do Moskvy, kde byli pod nátlakem donuceni podepsat tzv. moskevské protokoly. Tyto protokoly stanovily podmínky dalšího vývoje v Československu dle diktátu Moskvy. Po návratu do vlasti v dubnu 1969 bylo inaugurováno nové vedení v čele s Gustavem Husákem, jež znamenalo definitivní ukončení procesu pražského jara. Tímto aktem byl potvrzen návrat k ortodoxnímu komunistickému vedení a potlačení liberalizačních tendencí. (Vlček, 1999)

Po začátku normalizačního útlaku upadla československá společnost do apatie. Více než dříve se od sebe oddělily soukromá a veřejná sféra a také dění v rámci nich. I když režimní ideologie prosazovala jako dominantní sféru veřejnou, po srpnu 1968 se většinou seberealizace a hlavní dění pro jednotlivce odehrávalo ve sféře soukromé. (Agha a Géryk, 2021) Ladislav Holý ve své publikaci *Malý český člověk a skvělý český národ* hovoří o průzkumu provedeném v pardubickém elektrotechnickém podniku. Z něj vyplývá, že zaměstnanci tohoto podniku mají především kontakty s rodinou (24,33 %), se svými spolupracovníky pak uvádí nejčastější kontakty pouze 8,35 %. (Holý, 2010) V normalizačním období byl, paradoxně vůči socialistickým hodnotám, čas strávený v zaměstnání považován za čas, o němž byl ochuzen soukromý život. (Agha a Géryk, 2021)

Toto vyostření rozdílu mezi *soukromým* a *veřejným* se rozšířilo i do jiných sfér života – proměnou prošla morálka, hodnota času i majetku, ale i způsob chování a vystupování na veřejnosti. Skrytě se obrátila hierarchie osobních zájmů jednotlivce ze schématu společnost > rodina do opačného pořadí. (Holý, 2010) Publikace *Otisky sametové revoluce*

přímo uvádí: „*Namísto ideologické utopické vize společnosti plné nezištných osob vytvořil reálný socialismus spíše atomizované, oportunistické a vzájemně si nedůvěřující jednotlivce sledující především prospěch sebe a své rodiny.*“ (Agha a Géryk, 2021, s. 20) Holý pak popisuje postnormalizační společenskou náladu vůči režimu slovy: „*Vstřícné chování ke komunismu ve vlastním domě nezačínalo, končilo zde.*“ (s. 32) Tento ústup do privátní sféry v průběhu 80. let považovali za morální problém spíše disidenti, nežli zastánci režimu či stranické vládní orgány. Pro disent bylo obtížnější oslovit pracující masy a „obyčejné rodiny“ (jež byly uzavřeny ve své soukromé sféře a režimem často apaticky proplouvaly,) když byly soustředěny do soukromé sféry. (Holý, 2010)

Ještě v srpnu roku 1989 se velká část široké veřejnosti neidentifikovala s disentským prohlášením Několik vět. Mnoho příslušníků dělnické třídy mělo pocit, že disentská inteligence žije v dostatku. Rudé právo zveřejnilo 4. srpna 1989 několik ideologicky žádoucích dopisů, jež sice nereflektují názor většiny a lze pochybovat o jejich autentičnosti, minimálně však ilustrují nejistý, až negativní vztah některých „obyčejných lidí“ vůči disentu: „*Kam se podělo svědomí a vědomí sounáležitosti s lidem naší vlasti, kam se ztratila a proč zanikla národní hrdost a srostlost s půdou rodného kraje u všech autorů a signatářů pamfletu Několik vět? Proto se distancuji od nich a nesouhlasím s jejich činem. Podivuji se už proto, že většina z nich je velmi dobře zajištěna naší společností materiálně, mnohým se dostalo i vysokých ocenění řády a tituly.*“ (Rudé právo, 1989, s.1)

Obyčejní lidé – tedy lidé, kteří se neangažují v politickém dění, režim do jisté míry akceptují, adaptují svůj život na socialistickou realitu a centrem jejich zájmu je jejich rodina a individuální cíle, mají během 80. let tendenci se od disentu distancovat. I když v mnohých obyčejných rodinách panuje jistý respekt pro inteligenci disidentů a úctyhodnost jejich cílů a postojů, postrádají chápání relevance činů disentu pro jejich obyčejnou, křehkou, socialistickou každodennost. Disent se mohl mnohým jevit jako vyšší vrstva, jež je do určité míry imunní vůči mocenské perzekuci, a to díky jejich bohatému kulturnímu, ale především sociálnímu kapitálu a západním kontaktům. Pro obyčejného člověka bez potřebných kapitolů bylo nemyslitelné připojit se k disentu, který se tak jevil až nedotknutelně.

Režim tak podporoval jakousi ambivalenci – člověk by měl mít ideologicky prosazovaný pocit, že je stejně schopný a může mít stejné nároky, jako ostatní, zároveň však ví, že to není pravda. Rétorika režimu spočívala v rovnosti, praxe pak ve výběrové distribuci privilegií. (Možný, 2022)

Obyčejní lidé se tak neidentifikovali s disentem, co je tedy přimělo k mobilizaci a zapojení se do masových demonstrací v listopadu 1989? Odpověď přirozeně není zcela jednoznačná, můžeme však hovořit alespoň o některých faktorech.

Jedním z důvodů pro vytržení obyčejných rodin z apatického proplouvání socialismem byl materiální faktor. „*Makroekonomické potíže národního hospodářství socialistického státu se promítaly na úroveň mikroekonomiky do hospodaření obyčejné české rodiny dlouhodobým plíživým úpadkem trhu. Peněz bylo víc než zboží, řekl by ekonom. Čím dál hůř vystačím do prvního, řekla by mladá hospodyňka.*“ (Možný, 2022, s. 66) Lidé se na nedostatek zboží začali adaptovat pomocí jakéhosi podpultového distribučního systému. Zboží se ve většině případů „rozebralo“ ještě dříve, než se vůbec dostalo do obchodů (už ve výrobě, v distribuci, na skladech i v prodejnách). I pokud měla obyčejná rodina peníze, nemohla si za ně pořídit to, co potřebovala, či snad dokonce chtěla. Situace na trhu byla špatně chápatelná a nepřehledná, nejlepší šanci na nabytí potřebného zboží spočívala ve shánění přes kontakty v rámci sociálního kapitálu. To však bylo náročné na čas, zdroje i energii. (Mlčoch, et al., 2000)

Další faktor lze nazvat faktorem symbolickým. Socialistický režim uvaloval na společnost poměrnou ideologickou ritualizaci každodennosti – požadovaná ideologická hesla ve výlohách, každodenní propaganda v novinách, různé rituály v rámci zaměstnání (včetně způsobu mluvy), zároveň povinné oslavy svátků, jako například prvomájový průvod. Režim si však nemohl dovolit ustoupit od vyžadování určitého typu chování a vyjadřování, symbolika a ritualizace upevňovala a lidem připomínala jeho moc, která těžištěm stála právě na symbolickém kapitálu. (Možný, 2022)

Lidem bylo také odepřeno přirozeně tvořit občanskou společnost (OS). Při bližším pohledu na ni lze postřehnout její dualitu – obsahuje *prostorovou* a *obsahovou* složku. Za obsahovou složku lze považovat mentalitu, diskurz, či náladu národa. Prostorem se pak míní fyzický i symbolický prostor pro realizaci obsahové části, aktivit občanské společnosti. Komunistický režim dbal pomocí sociální kontroly na odepření formování skutečného obsahu OS, tedy i na potlačení svobodné tvorby postojů a názorů. Prostory sice zachoval, byly však kontrolovány. Proti tomu později vypomohlo Občanské fórum (OF), jež vytvářelo nový prostor pro přirozený obsah OS. (Agha a Géryk, 2021) „*Režim využíval výhody ‚totální okupace veřejného sémantického prostoru‘ a nedovolil otevřenou debatu.*“ (Možný, 2022, s. 58)

Jednalo se tedy o určitou celkovou nechuť a „přejetí“ ideologickou každodenností, co dodalo obyčejným lidem revoluční náladu. Ke konci roku 1989 po listopadovém neštěstí na Národní třídě propukla ve společnosti revoluční atmosféra. A právě ta, podle Jamese Krapfla a jeho publikace *Revoluce s lidskou tváří*, byla poslední a hlavní příčinou vytrhnutí

obyčejných občanů z každodennosti. Také byla hnacím motorem, jež nedovolil lidem povolit a totiž atmosféře vychladnout. (Krapfl, 2016) „*Tato atmosféra nebyla ničím jiným než novou kvalitou mezilidských vztahů, jež se zrodila z pocitu solidarity, který se po 17. listopadu šířil mezi Čechy a Slováky, a z jejich nově nalezené schopnosti společně jednat.*“ (Krapfl, 2016, s. 63) Revoluční atmosféra fungovala jako tmelící prvek pro společnost. Její moc reflektuje také William Luers, který ve své publikaci *Czechoslovakia: Road to Revolution*. Cituje Václava Havla. „*Na otázku, proč policie a armáda povstání nepotlačily, Havel odpověděl, že by o tom mohl napsat knihu, ale že ‚láska, tolerance, nenásilí, lidskost a odpuštění se staly bakteriologickými zbraněmi‘, které zastrašily ozbrojené síly a policii.*“ (Luers, 1990, s. 96) (Překlad provedla autorka práce) Z pohledu Havla tak byla revoluční atmosféra skrze lásku, toleranci, nenásilí, lidský duch a odpuštění tak nakažlivá a silná, že odstrašila ozbrojené síly od zásahu v průběhu revoluce.

Důvody pro převrat však nebyly pouze sociální a ekonomické, listopadové dění je třeba zároveň vnímat v kontextu východního bloku. Přesto, že sovětský blok vznikl po druhé světové válce jaksí společně, cesty jednotlivých zemí do něj byly poměrně individuální a izolované. Naproti tomu jeho rozpad měl povahu dominového efektu a všechny země řešily současně podobné transformační problémy. Příkladnými se pro ČSSR mohly stát země jako Polsko či Maďarsko, kde se pevná ruka socialismu zlomila již v červnu a říjnu roku 1989. V listopadu se režim hroutil i v NDR (Německá demokratická republika). Samotná Moskva procházela transformací, když Michail Gorbačov, tehdejší generální tajemník Sovětského svazu, představil „glasnost“ (omezení cenzury) a „perestrojku,“ (ekonomická přestavba), pokusy o modernizaci socialismu a jeho převedení do „tržního socialismu.“ Perestrojka zároveň vedla k útlumu mocenského dohledu nad zeměmi socialistického bloku, což hrálo v rozpadu SSSR také zásadní roli. Vládní aparát ČSSR tak ztratil v Moskvě oporu. (Kabele, 2013) „*Gorbačovova perestrojka a glasnost spočívající ve víře v reformovatelnost socialismu představovala ‚ránu zezadu‘ stárnoucím československým komunistickým vládcům.*“ (Kabele, 2013, s. 282)

V divoce se měnící situaci začala být reforma i v zájmu establishmentu socialistického Československa. „*Objektivní zájem, ať reflektovaný anebo ne, podstatnou část z nové třídy orientoval k cílům, jež můžeme shrnout do několika bodů. Nevědomky či vědomě, radikálněji či opatrně, ustaraněji či s lehčím srdcem hledali cestu k tomu, aby, při zachování všeho, co jejich rodina dosud nashromáždila, převedli to do modernějšího, ekonomicky a sociálně efektivnějšího systému.*“ (Možný, 2022, s. 105) Aby dosáhla elita tohoto cíle, musel se změnit celý systém. Ten se musí (mimo jiné) zbavit závislosti na sociálním kapitálu a přejít ke

kapitálu ekonomickému. Sociální kapitál, potažmo status jedince, je kontextuálně vázaný, není nikde evidován a snadno podléhá zkáze. Kapitál ekonomický je kontextuálně neutrální a poměrně stabilní. Zekonomičtit se musí také styl dominance. Místo „dominance symbolické“, jež má za prostředek vymáhání brutalitu a strach, je třeba zavést „jemnou ekonomickou dominanci,“ která legitimuje ziskuchtivost jako motor ekonomického růstu. Je také třeba obnovit instituci soukromého vlastnictví, vzhledem ke skrytě probíhající re-privatizaci, při které se rozpadá korporátní užitek na užitek jednotlivých rodin. Zároveň se musí rozpadnout „slepenec“ sfér ekonomie, správy, politiky i donucovacích prostředků na sféry jednotlivé, vzájemně nezávislé. (Možný, 2022)

Revoluce v socialistickém Československu tak byla nevyhnutelná. Ve výsledku neproběhla jen díky nekončícímu úsilí disentu, jednalo se o střetnutí mnoha faktorů, které nakonec vyústily v rozpad SSSR a potažmo v pád komunistické monopolní nadvlády na našem území. Následující kapitola prozkoumá československou sametovou revoluci den po dni, zaměří se na její faktický průběh a nastíní společenskou revoluční atmosféru listopadu 1989. Druhá část této kapitoly sleduje průběh převratu v Liberci. Zaměří se na demonstrace na náměstí, na liberecké studenty, divadelníky, ale i armádu. Zasadí dění do konkrétních částí města a sleduje paralelní dění liberecké s děním pražským.¹

¹ Právě následující kapitola vychází z autorčiny předešlé maturitní práce. Malá, M. (2021) *Listopad 1989 ve vzpomínkách libereckých pamětníků*. Liberec: Doctrina, Podještědské gymnázium. 27 s. Maturitní práce

2. LISTOPAD 1989

Listopad 1989 je klíčovým mezníkem české i slovenské historie, a to díky sametové revoluci, jejímž přímým důsledkem byl pád komunistického režimu v tehdejší Československé socialistické republice. Sametovou revolucí se označuje období od 17. listopadu 1989. V tento den večer ji zahájilo násilné potlačení studentského protestu. Po třech týdnech, 10. prosince 1989 byla revoluce završena ustanovením nové vlády a svržením totalitního režimu a komunistické hegemonie. 29. prosince 1989 byl novým prezidentem republiky zvolen Václav Havel. Revoluce je označována za „sametovou“ díky jejímu nenásilnému průběhu.

Komunistický režim se v 80. letech 20. století začal ve východním bloku hroutit. V ČSSR se nesouhlas s totalitním režimem projevil ještě před samotnou sametovou revolucí v lednu 1989. 15. ledna se na pražském Václavském náměstí sešly tisíce lidí, aby uctili památku Jana Palacha. Shromáždění však nebylo povoleno úřady a byly proti němu nasazeny bezpečnostní síly. (Růžička, 2019) Veřejná bezpečnost a Lidové milice použily proti pokojně demonstrujícím obušky, vodní děla i slzný plyn. (Komárek, 2019) Lidé se však na protest začali scházet na Václavském náměstí každý další den po dobu sedmi dnů. Tento týden se označuje jako Palachův týden. Během něj, přesněji 16. ledna, byl zatčen i Václav Havel. (Růžička, 2019) Přihlížel totiž pokusům lidí složit květiny k soše sv. Václava. Bylo to jeho poslední uvěznění a trvalo čtyři měsíce. (Zidek, 2019) To vyvolalo řadu dalších protestů, které vyústily v petici „Několik vět“, vydanou v červnu 1989. Ta žádala mimo jiné osvobození politických vězňů a svobodnou činnost sdělovacích prostředků. Podepsalo ji přes 40 tisíc lidí. (Růžička, 2019) Mezitím se totalitní režim v NDR začal rozvolňovat. V září 1989 nabízela pražská západoněmecká ambasáda azyl pro východní Němce. Ti zanechávali většinu svých soukromých věcí v Německu a svá auta poblíž Malé strany a Petřína a přelézali plot velvyslanectví Spolkové republiky Německo za účelem nabytí západoněmecké svobody. Uprchlíků byly přibližně 4000, neměli dostatek prostoru, umývárny ani jídla. Koncem září byla situace označena za humanitární katastrofu. Vyjednávání západoněmeckých diplomatů s československou vládou o způsobu přesunu uprchlíků z NDR z ambasády do Západního Německa trvalo téměř dva měsíce, poté byly vypraveny zvláštní vlaky, které měly převoz zařídit. Berlínská zeď, symbol rozdělení Evropy na Východ a Západ, padla 9. listopadu 1989. (Komárek, 2019)

Československé rozvolňování režimu bylo Německu a dalším zemím v patách. 17. listopadu, na Mezinárodní den studentstva, se sešlo přes 15 000 především mladých lidí před budovou

Patologického ústavu na Albertově v Praze. Zde totiž roku 1939 začínal pohřební průvod s ostatky Jana Opletala. Po stejné trase měl vést pietní průvod 17. listopadu 1989. Aby byla akce povolena, určila za cíl městská vysokoškolská rada SSM, která průvod organizovala, vyšehradský Slavín a hrob Karla Hynka Máchy. Vzpomínkový průvod na Vyšehradě zazpíval československou státní hymnu, zapálil svíčky a položil květiny. Poté tisíce studentů spontánně zamířily na Václavské náměstí, přestože neměly povolení. Po cestě se k nim připojilo mnoho dalších občanů. Demonstranti byli však zastaveni na Národní třídě příslušníky SNB, kteří je vyzývali k rozchodu. Ten byl ale záměrně znemožněn zablokováním ulic bezpečnostními složkami. Průvod demonstrantů provolával, že nechce násilí, mnozí pokládali květiny na štíty příslušníků, lidé v čele průvodu si sedli na zem a pokládali k nohám ozbrojenců zapálené svíčky. (Hosloubec, 1989) Průvod jednotně skandoval hesla, jako například „*Máme holé ruce!*“ či „*Lidská práva!*“ na důkaz touhy po nenásilí. Přibližně v půl deváté večer příslušníci SNB brutálně zasáhli. Demonstranty kopali a bili obušky. (Komárek, 2019) Pořádkové složky uvolnily průchod pouze na jednom místě a vytvořili tím „uličku“, kterou museli demonstrující projít, aby unikli z Národní třídy. V této uličce byli bití ještě intenzivněji, byla totiž velmi úzká a demonstranti jí museli prchat jednotlivě. Raněné odvážely sanitky, jiní lidé byli odváženi policejními antony. (Hosloubec, 1989)

Reakce na brutální zásah na Národní třídě na sebe nenechala dlouho čekat. Hned v sobotu 18. listopadu dopoledne vznikl na pražské DAMU první stávkový výbor vysokoškoláků. Během dne se v Realistickém divadle sešli ředitelé pražských divadel a rozhodli, že jejich soubory večer nebudou hrát. Přijali také Prohlášení českých divadelníků s výzvou k protestní stávce a k tomu, aby se hlediště otevřela pro veřejné dialogy. (Hosloubec, 1989) Během neděle 19. listopadu byl studenty na koleji Hvězda založen Pražský koordinační stávkový výbor, který později vydal prohlášení s požadavkem vyšetření zásahu bezpečnostních složek na Národní třídě a potrestání viníků. Součástí byly také obecně politické požadavky, jako například propuštění politických vězňů, zrušení cenzury, legalizace Lidových novin či zaručení shromažďovacího práva. Začalo se hovořit o studentské stávce. (Zídek, 2019) V divadlech se konaly první diskusní večery a dále se protestovalo. Bezpečnost tentokrát nezasahovala, pouze uzavřela přístupy na Malou Stranu k Pražskému hradu. V Činoherním klubu bylo za účasti zástupců kulturní fronty, nezávislých iniciativ, studentů a dalších občanů ustanoveno Občanské fórum v čele s Václavem Havlem. Toto volné sdružení lidí kritických k politickým poměrům chtělo přispět ke svobodě a demokratizaci republiky. (Hosloubec, 1989) OF (Občanské fórum) mělo ustanovené pevné vedení, ale k jeho chodu přispívaly

stovky lidí. Ke sdružení se mohl přihlásit kdokoli, kdo měl stejnou představu o dalším vývoji dění v republice, a to včetně konzervativců a levicových intelektuálů.

První velká demonstrace od pátku 17. listopadu proběhla už 20. listopadu. Průvody proudily hlavním městem a vyzývaly ostatní k připojení se provolávanými hesly, jako například „*Češi, pojďte s náma!*“ V davu panovala euforie, tisíce lidí mohly konečně dát najevo své dlouho skrývané emoce. Tuto demonstraci zmínilo ve svém článku i Rudé právo. Psalo, mimo jiné, i o demonstračních transparentech s nápisy typu „*Pryč s KSČ*“ a „*Svobodné volby*“. Článek byl ale doplněn prohlášením horníků z dolu Stonava, které hlásalo, že na svou práci potřebují klid a pořádek, a ty si nenechají nikým narušovat. (Komárek, 2019) V úterý 21. listopadu stávkovaly už téměř všechny vysoké školy v ČSSR a po celé zemi probíhaly nenásilné protesty. (Hosloubec, 1989) Demonstrantům však stále chyběla nezakreslená fakta. Domácí informační situaci ilustrovalo jedno z listopadových hesel: „*Česká televize lže, jako když Rudé právo tiskne*“. I přes svou euforii měli lidé stále strach, neměli totiž zaručeno, že ozbrojené bezpečnostní složky už nezasáhnou. (Komárek, 2019)

Ve středu 22. listopadu začali studenti a herci informovat o aktuálním dění dělníky. Studentské stávkové výbory pořádaly tzv. „Spanilé jízdy“, kdy jejich členové přijížděli do továren, aby vysvětlili dělníkům jejich stanoviska. Ti se poté postupně připojovali k protestům. 23. listopadu proběhla na Václavském náměstí demonstrace, které se účastnilo přibližně 300 tisíc lidí, z toho zhruba 100 tisíc dělníků. Na 27. listopad 1989 byla vyhlášena generální stávka. Z televizního projevu ministra národní obrany ČSSR M. Václavíka vyplynulo, že armáda nepůjde proti lidu. ÚV KSČ vyjádřilo přesvědčení, že jediným východiskem je v dané situaci otevřený dialog s každým, kdo chce přispět k dalšímu rozvoji Československa. 24. listopadu ÚV KSČ prohlásilo, že členové předsednictva a sekretariátu dávají své funkce k dispozici pro nové vedení strany. Byly zde ale pouze tři změny, ostatní jména zůstala. Lidé však požadovali odstoupení všech.

25. listopadu se konala manifestace na Letenské pláni. Václav Havel zde zdůraznil, že OF je zneklidněno personální sestavou nového vedení KSČ, a znovu vyzval občany ke generální stávce. V neděli 26. listopadu se v Obecním domě setkala delegace vlády ČSSR s Občanským fórem. To, v čele s Václavem Havlem, žádalo, mimo jiné, propuštění politických vězňů. V pozdních hodinách se konalo další mimořádné zasedání ÚV KSČ a přistoupilo se k podstatnějším změnám. Z původních 24 členů předsednictva a sekretariátu zůstalo devět. Odchod většiny členů byl ale veřejností považován pouze za první krok ke splnění všech požadavků OF, potažmo většiny národa. (Hosloubec 1989) Proto i tak v pondělí 27. listopadu proběhla generální stávka. Podle Ústavu pro výzkum veřejného mínění se jí účastnilo 75 %

národa. (Bernatt-Reszczyńska, 2019) Málokdo se na ní však podílel bezstarostně a bez obav o svou budoucnost. Stále hrozila například ztráta zaměstnání, a to především horníkům a dělníkům, kteří byli poslední nadějí vlády na udržení dosavadního režimu. Do dvouhodinového výstražného protestu se i přes toto riziko zapojily tři čtvrtiny všech zaměstnanců v Československu. (Komárek, 2019) ÚV KSČ nakonec podpořilo všechny požadavky, které byly při stávce nastoleny (např. zrušení článku ústavy o vedoucí úloze KSČ, osvobození politických vězňů).

28. listopadu proběhlo setkání Ladislava Adamce a Václava Havla, kteří stáli v čele delegací NF (Národní fronty) a vlády ČSSR a OF. Bylo dohodnuto, že bude navržena vláda v novém složení a předložen návrh na vypuštění ústavního článku o vedoucí úloze KSČ. Lidé dále stávkovali, dokud jejich požadavky nebyly splněny. Ve středu 29. listopadu československá vláda zrušila ústavní článek o vedoucí úloze KSČ. Předseda vlády Ladislav Adamec předložil návrh na doplnění vlády o členy z ostatních politických stran a občany bez stranické příslušnosti. (Hosloubec, 1989) 9. prosince 1989 oznámil dosavadní prezident ČSSR Gustáv Husák svou rezignaci. Ve svém projevu označuje nedostatky režimu na československém území za selhání lidského faktoru, nikoli chybu samotného socialismu. Sebekritiku jeho projev ale postrádal. Následující den, 10. prosince, jako poslední státnický akt jmenoval „vládu národního porozumění“, ve které již komunisté nedisponovali většinou hlasů a podíleli se na ní i bývalí disidenti a političtí vězni. (Zídek, 2019) V čele této vlády byl Marián Čalfa. 29. prosince 1989 byl Václav Havel zvolen prezidentem. (Hosloubec, 1989)

2.1 Listopad 1989 v Liberci

Pražské dění mělo v Liberci rychlou a pozitivní odezvu. Zejména v prvních dnech se lidé sjednotili díky myšlence na potencionální likvidaci totalitního režimu. (Drahoňovský a Michal, 1990) 18. listopadu 1989 režisér Petr Palouš přivezl z Prahy do Malého divadla v Liberci prohlášení herců Realistického divadla, vyzývající všechny ostatní scény ke stávce na podporu studentů. (Karpaš, 2001) Liberečtí herci se rozhodli místo sehrání inscenace *Obsluhoval jsem Anglického krále* seznámit publikum s pražskými událostmi, vyslovit plnou podporu pražským studentům a ke stávce se připojit. Reakce diváků byla vesměs pozitivní. Herci se poté odebrali do hlavní historické budovy F. X. Šaldy, kde byla ten večer uváděna Verdiho opera *Nabucco*. Nepodařilo se jim přerušit představení, nicméně k publiku promluvili po skončení inscenace. (Pátková a Pažout, 2019)

19. listopadu se v Liberci nehrálo ani na hlavní scéně a návštěvníci byli místo představení informováni o tom, co se v Praze děje. Vzhledem k tomu, že sdělovací prostředky ještě několik dní zkreslovaly skutečný průběh událostí, bylo divadlo zpočátku hlavním místem, kde bylo možné získat necenzurované informace. (Karpaš, 2001) Mimo divadlo pak lidé získávali fakta na různých manifestacích, schůzích stávkových výborů, prostřednictvím zahraničních vysílačů, ale i v běžném hovoru s lidmi na toto téma. (Drahoňovský a Michal, 1990)

Liberec byl, oproti jiným vysokoškolským městům, výjimkou. Do ulic totiž protesty nepřinesli studenti vysokých škol, ale středoškoláci. 20. listopadu se na Střední průmyslové škole (SPŠ) stavební v Liberci nevyučovalo. Studenti vyrazili Pražskou ulicí k sekretariátu Okresního výboru KSČ. Postupně se k průvodu přidávali další lidé a v čele byla nesena státní vlajka. Na místě bylo improvizovaně sepsáno a přečteno prohlášení vyjadřující podporu pražským studentům, požadující poskytnutí objektivních informací a vyzývající ostatní studenty k podpoře tohoto stanoviska. Celé shromáždění se pak vracelo kolem radnice do ulice 5. května, kde se připojili někteří studenti SPŠ strojní v Liberci. Žákům SPŠ textilní byla účast na demonstraci znemožněna uzamknutím budovy ředitelem školy. Demonstranti zamířili k Vysoké škole strojní a textilní (VŠŠT) v Husově ulici. Vysokoškoláci stávku ihned podpořili. Pedagogové, kteří se postavili na stranu studentů, si byli vědomi rizika ztráty své pozice. Politický vývoj nicméně vedl k tomu, že vedení VŠŠT zaujalo k demonstrantům umírněný postoj. Během týdne se ke stávce připojovaly i další liberecké střední školy. 21. listopadu ustanovili vysokoškolští studenti stávkový výbor složený především ze členů amatérského divadla VŠŠT. Ten vydal prohlášení, které odsoudilo brutální zásah na Národní třídě 17. listopadu a uvedlo vysvětlení týdenní studentské stávky. Rovněž se studenti pomocí

výboru přihlásili k požadavkům svých kolegů z jiných měst. Mezi ně patřilo zřízení nezávislé komise pro vyšetření zásahu 17. listopadu, zahájení dialogu mezi politiky a občany, propuštění politických vězňů, výzva k účasti na již vyhlášené generální stávce a zrušení cenzury tisku. (Patková a Pažout, 2019)

20. listopadu se v odpoledních hodinách uskutečnila na náměstí Bojovníků za mír (dnes náměstí Dr. Edvarda Beneše) první manifestace, kterou svolala Liberecká iniciativa, organizace, která vznikla 18. listopadu 1989 jako reakce na brutální zásah na Národní třídě. Její požadavky se shodovaly se studentskými, především ale s požadavky OF. Tato nezávislá iniciativa stála za demonstrací i následujícího den. Ta byla plánovaná již přibližně tři týdny a původně měla upozorňovat na ekologickou situaci Liberecka. S náhle se měnící politickou situací byl ale pozměněn záměr demonstrace a ekologie se stala pouze okrajovým bodem. Na zcela zaplněném náměstí panovala bouřlivá atmosféra. Protesty před radnicí se pak opakovaly každý den odpoledne, většinou od 16 hodin. (Patková a Pažout, 2019)

Bezpečnostní složky do libereckého dění zasahovaly pouze pasivně. 21. listopadu umístila StB na budově hlavní pošty kameru, která zachytila každého, kdo vstoupil do divadla. To stále pořádalo informační besedy. Odcházející návštěvníky legitimovali příslušníci bezpečnosti. (Karpaš, 2001)

Studenti a herci ovšem nebyli jediní, kdo se na protestech aktivně podílel. Na večerní sešlosti 21. listopadu v divadle F. X. Šaldy bylo ustanoveno liberecké Občanské fórum. (Karpaš, 2001) Později vznikl Koordinační výbor Občanského fóra, který sjednotil všechny menší protirežimní iniciativy v regionu. (Patková, Pažout, 2019) První centrum „odboje“ vznikalo ale už dříve v zapůjčených místnostech sekretariátu Lidové strany, později se přestěhovalo do klubu Bunkr na Tržním náměstí a následně do klubu Plamen v ulici 5. května, kde už zůstalo. (Drahoňovský a Michal, 1990)

22. listopadu bylo svoláno zasedání předsednictva OV KSČ v Liberci. Prohlášení vzešlé z této porady bylo silně kontrarevoluční. Mimo jiné hlásalo: „*Nedopustíme, aby síly pokoušející se o zvrát socialistického vývoje naší společnosti zneužily mladé generace k narušování klidu a pořádku se snahou vyprovokovat střety, vnést chaos a neklid do společnosti, narušit plynulost výroby, atmosféru každodenní potřebné práce (...) zabraňme společně všem činům, které jsou namířeny proti podstatě socialismu.*“ (Patková a Pažout, 2019, s. 28) OV KSČ také vyjádřilo poněkud nereálné přesvědčení o své podpoře drtivou většinou občanů. Týž den se v Divadle F. X. Šaldy jednalo o dalším pokračování herecké stávky. Ředitel divadla Petr Novotný strávil noc na ústředně StB a byl vystaven velkým politickým tlakům. Důsledkem toho s pokračováním stávky nesouhlasil a argumentoval příslibem bezpečnostních složek, že

proti divadlu nezakročí, bude-li se v pátek 24. listopadu opět hrát. Hlasováním asi 200 přítomných se rozhodlo o pokračování stávky. Petr Novotný následně rezignoval a odpovědnost za chod divadla převzal stávkový výbor. O den později, 23. listopadu, zařídil studentský stávkový výbor přímé spojení s Prahou. K tomuto účelu byli vybráni studenti, kteří jménem výboru vedli telefonické rozhovory nebo se osobně setkávali se zástupci pražských iniciativ. V tento den byl také svolán aktiv vedoucích pracovníků z odvětví hospodářství, školství a kultury v okrese. Tuto schůzi organizoval vedoucí tajemník OV KSČ Petr Šnopl, který zdůraznil oficiální stanovisko, že zásah 17. listopadu byl nezbytný, a vyzval přítomné k použití všech prostředků pro zabránění svým pracovníkům v účasti na stávce. (Patková a Pažout, 2019)

K diskusi se 26. listopadu v poledne na sekretariátu libereckého OV NF sešli představitelé okresních a městských stranických orgánů se zástupci OF. K nejdůležitějším bodům společného usnesení patřilo, že politické orgány berou na vědomí plánovanou generální stávku a bezpečnostní složky i lidové milice zasáhnou pouze v případě ohrožení života, zdraví nebo majetku. (Karpaš, 2001) Komunisté na všech pracovištích byli ale prostřednictvím této schůze vyzváni, aby stávku bojkotovali, nicméně k tomu směli použít pouze politické prostředky. Dalším výjimečným úspěchem schůze byl příslib NF. Ten zahrnoval možnost Občanského fóra zveřejňovat informace v libereckém deníku Vpřed, tj. tiskovém orgánu OV KSČ. (Patková a Pažout, 2019) 27. listopadu proběhla od 12 do 14 hodin v celém státě generální stávka. Před libereckou radnicí se sešlo asi 25 tisíc lidí, část demonstrantů musela tak zůstat v přilehlých ulicích. (Karpaš, 2001) Někteří nesli znaky či názvy svých firem, vlajky, transparenty. Zaměstnanci dopravy, zdravotnictví a služeb na znamení souhlasu se stávkou vyvěsili vlajky či prorevoluční nápisy a hesla. Řidiči libereckých autobusů a tramvají zastavili na deset minut provoz. Vchod do radnice byl uzamčen a organizátorům nebylo povoleno vyvěsit na ni státní vlajku. Tu pak ale na balkon vyvěsil pokrývač, který sem vylezl po zdi radnice. OV KSČ v Liberci vydala následující den prohlášení, že doporučuje zrušit článek ústavy o vedoucí úloze KSČ.

Armáda byla poměrně odříznutá od dění ve společnosti, ale po 27. listopadu byl i do ní zanesen náznak demokracie. Mezi vojáky tzv. dolních kasáren byl vpuštěn novinář a fotograf z redakce Vpřed a vojáci mu směli klást otázky. (Patková a Pažout, 2019) 29. listopadu se uskutečnilo na harcovských vysokoškolských kolejích setkání zástupců studentského stávkového výboru, představitelů OF, stávkových výborů různých podniků a NF. (Karpaš, 2001) Cílem bylo pouhé vyměnění názorů na aktuální politickou situaci. Všichni účastníci jednání se shodli na nutnosti vyhlášení svobodných voleb.

1. prosince vydal studentský stávkový výbor prohlášení s názvem Proč stávkujeme. V tom mj. stálo: „*Vedení státu provedlo zatím v kontextu celospolečenského vývoje nepodstatné, dílčí kroky ke splnění našich požadavků, avšak prvořadý požadavek, zaručení právního státu řízeného (...) lidmi, kteří dostanou důvěru lidu ve svobodných volbách i nadále plněn není!*“ (Patková a Pažout, 2019, s. 40) V neděli 3. prosince představil předseda vlády Ladislav Adamec rekonstruovanou vládu, ve které bylo stále 15 členů KSČ a pouze pět příslušníků jiných stran a nestraníků. To v Liberci vyvolalo další demonstraci vyhlášenou na 14. hodinu. Vznikla nová hesla typu: „*Demokracie versus totalita 5:15*“ a „*Staronová vládo, nejsme tupé stádo*“. Ani mrazivé počasí nezabránilo občanům v protestech. Během týdne probíhaly další shromáždění a diskusní večery. Pro lepší informovanost občanů bylo ustanoveno Li – FÓRUM, zpravodaj libereckého OF.

K uklidnění veřejnosti došlo až 10. prosince, kdy byla jmenována nová vláda národního porozumění a kdy abdikoval prezident Gustav Husák. Liberečtí herci ukončili svou stávku, studenti byli ale rozhodnuti dále protestovat. Nebyl totiž splněn jejich požadavek potrestání viníků násilného potlačení mírumilovné demonstrace na Národní třídě 17. listopadu 1989. I studenti nakonec ukončili svou stávku po zvolení Václava Havla prezidentem 29. prosince 1989. (Patková a Pažout, 2019)

3. ČESKÁ SPOLEČNOST PO LISTOPADU 1989

Listopadový převrat s sebou nevyhnutelně nesl významné strukturální transformace a doprovodil Československou republiku od socialismu k demokracii. Následující kapitola si klade za úkol prozkoumat, jak Češi zpětně vnímají socialistickou éru a jak polistopadové období. Zaměříme se na reálné strukturální změny v zemi, ale také na představy české společnosti o své nové podobě po revoluci – ty budeme kontrastovat s aktuálním stavem. Zároveň vyzdvihneme téma individualizace výkladu listopadového dění a jeho symboliky, která může být i nadužívaná, či snad dokonce zneužívaná. Současně se dotkneme otázky národní identity a polarizace současné společnosti, zkoumajíce rozdíly a napětí, které mohou ovlivňovat sociální struktury.

3.1 Co se socialismem nyní?

U posuzování otázek okolo vývoje a stavu české občanské společnosti po roce 1989 je klíčový způsob, jakým jedinec nahlíží na revoluční období v kontextu dějinné kontinuity. V zásadě a za použití simplifikace lze říci, že takový jedinec může nahlížet na nedávnou historii třemi způsoby, chceme-li metodami, jež lze metaforicky přirovnat k různým typům linek. Podle Aghy a Géryka (2021) je prvním typem linka nepřerušovaná. Tato metoda předpokládá, že minulost má vše co dočinění s přítomností – minulost zákonitě vysvětluje současnost. Jedinec, který volí tuto strategii, si myslí, že by Evropa měla *přijmout* historii východního bloku za svou, až tehdy se stane funkčním celkem. Druhou strategii lze přirovnat k polopřímce. Ta je závislá na minulosti skrze její *odmítnutí*. Každá generace by se podle této teorie měla rozhodovat bez zatížení rozhodnutí generací minulých. Tato metoda pohlížení na historii sice uznává, že neznalost dějin předurčuje jejich opakování, kontrastuje však toto tvrzení argumentem, že naopak přehnané lpění na minulosti omezuje manévrovací prostor politiky i společnosti. Třetí způsob percepce minulosti je linka přerušovaná. Ta přeskakuje celé období socialismu, jako by se nikdy nestalo, tradicí se vrací k první republice a navazuje na ni. V zásadě lze říci, že si jedinec může vybrat, zda bude vnímat společenský a politický vývoj jako determinovaný minulostí, či spíše vnímat listopad 1989 jako jakousi očistu, která zapříčinila vstup do nové společenské éry s čistým štítem, anebo zvolí možnost celé toto historické období zapomenout a navázat na prvorepublikovou demokracii. Jakou strategii si

vybrala česká společnost jako taková však nelze obecně určit. Jedná se o principy individuálního charakteru. (Agha a Géryk, 2021)

Zajímavý je také koncept subjektivizace a objektivizace dějin. Je přirozené, že jedinec, ale v zásadě i celá společnost, si podvědomě vybírá, kterou část minulosti bude vnímat jako objektivní a kterou jako subjektivní. Sametovou revoluci lze vnímat objektivně, podíváme-li se na ni jako na důsledek mezinárodních přeměn. V tomto případě je český národ objektem dějin. Češi však mají spíše tendenci vnímat ji subjektivně – český národ se osvobodil od komunistické nadvlády, je tedy aktivním subjektem dějin. Na druhé straně, celý socialistický režim „se nám stal,“ je tedy většinově vnímán jako objekt nedávné historie. (Holý, 2010) „Většina Čechů má v současné době tendenci vnímat socialismus jako cizorodý systém, který jim byl vnucen z východu.“ (Holý, 2010, s. 110)

Ať už jedinec vnímal socialismus a demokratizující převrat jako linku nepřerušenou, polopřímku nebo linku přerušovanou, ať je už vnímá jako objekt či subjekt dějin, změna již nastala. Zaměříme se tedy nyní krátce na reálné strukturální transformace, jimiž musela země nevyhnutelně projít. Nejprve je třeba definovat si, byť pomocí ideálních typů, znaky kapitalismu a socialismu v různých oblastech, abychom tak nastínili ostrý kontrast mezi nimi, a tedy ostrost změny, která národ čekala. Vypomůžeme si pro přehlednost tabulkou převzatou z publikace *Z kapitalismu do socialismu a zpět*.

Tab. č. 1: Rozdíly v různých sférách života v kapitalistickém a socialistickém režimu

	Kapitalismus	Socialismus
Hospodářství	Trh se soukromým vlastnictvím	Plánování se společenským vlastnictvím
Politika	Zastupitelská demokracie a konstitucionalismus	Demokratický centralismus a vedoucí úloha strany
Správa	Oddělení správy a samosprávy	Jednotná veřejná správa
Právo	Odlišení veřejného a soukromého práva	Třídní pojetí práva
Věda	Autonomní sociální vědy	Vědecký marxismus jako základ společenských věd
Kultura	Kulturní modernismus	Socialistický realismus
Etika	Individuální sociální odpovědnost	Společenská solidarita

(Kabele, 2013, s. 263)

Jak lze vyčíst z přiložené tabulky, ve všech zmíněných oblastech je kapitalismus až pólovým opakem socialismu a přeměna tak nemůže být jednoduchá. Český národ tak začal usilovat o znovu-začlenění do evropských kultur a o zavedení tržní ekonomiky a liberální demokracie „západního střihu“ jakožto nejlepší možnost k nápodobě. (Agha a Géryk, 2021) Proměna socialistického režimu na kapitalistický musela proběhnout ve dvou fázích, osvobozovací (od roku 1990) a transformační (mezi lety 1991 a 1993). Osvobozovací fáze měla za úkol zbavit komunistickou stranu monopolní vedoucí úlohy a obecně se vymanit z područí SSSR. K tomu dopomohl odchod sovětských vojsk z československého území a navázání kontaktů s USA a západem jako takovým. Lidé dostali příležitost využít nových možností a svobod. Druhá fáze měla na starosti ekonomickou transformaci země. Pod tento pojem mimo jiné spadá právní zajištění privatizace, hospodářský zákoník, nová daňová soustava, omezování státních dotací, otevření trhu, odstranění cenové regulace a privatizace. (Kabele, 2013)

Po roce 1989 byla proměna společnosti náhlá a prudká. V tomto období probíhala morální, až ontologická transformace celé společnosti. Rok 1990 byl novináři popisován jako „rok nula.“ Lze říci, že společnost v tomto čase „vybuchla,“ nicméně později upadla zpět do „*typicky české apatie*.“ (Krapfl, 2016, s. 78)

3.2 Percepce listopadového odkazu

Jaký odkaz zanechalo revoluční období ve společnosti? Jaká byla očekávání od nové demokratické země, jaká byla skutečnost? Jakou roli hraje listopad 1989 ve společnosti dnes, po téměř 35 letech? To jsou témata, na která se zaměří tato podkapitola.

3.2.1 Nenaplněné představy

Růžově malovaná budoucnost nově demokratického státu se ale minula se skutečností. Češi nejsou se socio-politickou změnou tak spokojeni, jak očekávali. Přestože z výzkumu organizace Ústavu empirických výzkumů (STEM) z roku 2009 vyplývá, že 73 % veřejnosti souhlasí s výrokem, že i dnes má cenu si sametovou revoluci připomínat a 66 % si myslí, že se jedná o jednu z nejvýznamnějších událostí českých dějin, pouze 45 % občanů tvrdí, že postrevoluční životní poměry jsou lepší než za socialismu. 32 % vidí některé výhody v socialismu, jiné v dnešní době, 14 % je toho názoru, že poměry byly před listopadem 1989 lepší nežli dnes. 9 % pak neví. I přesto je sametová revoluce Čechy označována jako hodna národní hrdosti. (Šubrt a Vinopal, 2014) Je totiž třeba rozlišovat mezi vztahem Čechů k sametové revoluci a jejich vztahem k postrevolučnímu období, které je pro mnoho lidí

zklamáním. Když jsme totiž výše hovořili o nápodobě západu, vznikl nevyřčený příslib splnění stejného materiálního standardu a totiž dosažení materiální rovnosti spolu se západní Evropou. Tento příslib je vnímán jako nenaplněný. (Agha a Géryk, 2021) S čím jsou Češi tedy nespokojeni? V rámci transformačních manévřů jsou negativně hodnoceny oblasti jako nedostatečné začlenění do Evropy, kupónová privatizace a restituce rozsáhlých majetků. Oproti socialismu vidí dnes Češi úpadek v rámci sociální jistoty, pocitu bezpečí, v kvalitě mezilidských vztahů a zabezpečení ve stáří. Obecně však platí, že je polistopadové období hodnoceno přívětivěji než socialismus. 90 % kladně hodnotí nové možnosti a svobody, včetně otevřených hranic, svobody slova a demokratických voleb, 80 % veřejnosti soudí, že je dnes mnohonásobně vyšší možnost dosáhnout kariérních úspěchů a vlastnění majetku, 70 % pak schvaluje rozdělení ČSR na samostatnou Českou republiku, potažmo její vstup do EU a NATO. Z toho vyplývá, že státoproměny jsou hodnoceny vesměs pozitivně, narozdíl od změn ekonomických. (Šubrt a Vinopal, 2014)

3.2.2 Listopadové hodnoty a symbolika

Jakou společnost tedy tehdy lidé chtěli vytvořit? Neexistuje žádný konkrétní oficiální dokument, který stanovuje jasné ideály a poselství sametové revoluce. Společenské věření v tomto období předcházelo jakékoliv formulaci hodnot, za které vlastně lidé bojovali. Máme k dispozici sice nespočet různých písemností – letáky, prohlášení, stanoviska, zaznamenané proslovy, obecné rysy toho, za co se demonstrovalo, klíčové základní ideály byly tedy jasné, ale nebyl čas na zakotvení konkrétních bodů. (Krapfl, 2016) „*Nelze jednoduše vzít množinu idejí z období před revolucí a předpokládat, že právě ony představovaly ideály z roku 1989. Tyto ideály musíme hledat v diskursu revoluce samotné.*“ (Krapfl, 2016, s. 105)

Lze tedy však jmenovat alespoň výsostně ústřední hodnoty revolučního společenství. Nenásilí, lidskost, demokracie, spravedlnost a svoboda se v devětaosmdesátém vyjadřovaly pozoruhodnou soudržností, pospolitostí a solidaritou. Různé skupiny lidí však měly často různé důvody protestovat, i tak nakonec protestovali dělníci i inteligence. Ve společnosti proto převažuje tendence definovat listopad 1989 podle své individuální zkušenosti. (Krapfl, 2016) Taková individualizace může být v dnešní době i velmi vyhraněná a uzavřená. Kvůli algoritmu na sociálních sítích jsou uživatelům předkládány výhradně ty příspěvky, které jsou v souladu s jeho názorem. Je proto velice obtížné nezůstat uzavřený ve své „sociální bublině“ se skupinou lidí, kteří sdílí stejné postoje a navzájem se v nich utvrzují, bez nových, odlišných přístupů k danému tématu. Tyto „bubliny“ často nemusí vůbec vstupovat do interakce s jinými názorovými skupinami lidí. (Agha a Géryk, 2021) Petr Pithart vidí potíž v absenci

dostatečně opravdového sdíleného prostoru, kde by se názorové skupiny navzájem protínaly a ideálně by došlo k diskuzi. „*Prožitky osmašedesátého a devětaosmdesátého nás vybavily dostatečnou zkušeností: ideje, postoje, hodnoty, to všechno pravé i levé ztrácí smysl bez existence srozumitelného, přehledného veřejného prostoru. Musíme se pokoušet jej resuscitovat, jeden každý. (...) Bez přehledného, strukturovaného, věrohodného a osobním ručením garantovaného veřejného prostoru se nemůže svět, ten větší, pro nás evropský, ani ten menší, ten náš, měnit k lepšímu – bude se jen prohlubovat chaos. Svět by se pak mohl měnit už jen k horšímu.*“ (Pithart, 2018)

Listopad 1989 představuje pro společnost až jakési posvátno. Je to bod, ke kterému se lidé rádi vrací a připomínají si, jak se tehdy celý národ spojil, navzájem si pomáhal, držel při sobě a uspěl, zvítězil. Jedná se o moment v dějinách, na který málo který Čech není hrdý. Spontánně se tak vytvořil nový kolektivní hodnotový systém (obsahující ony ústřední revoluční hodnoty a solidaritu, jež je pojila) a zároveň proběhla jeho sakralizace. Dnešní společnost prožívá jisté zklamání, pramenící z nenaplněné touhy tento systém dodržet. Z toho důvodu – kvůli zklamání a nostalgii po aktivní, živé, osvobozující se, solidární a soudržné společnosti, má odkaz na sakralizovaný listopad a revoluci potenciál legitimizovat, ale také delegitimizovat společenské instituce. (Krapfl, 2016) Takový odkaz většinou probíhá v podobě různých symbolů vztahujících se k devětaosmdesátému. Může jím být konkrétní datum 17. listopadu, zvonění klíči, skladba Marty Kubišové *Modlitba pro Martu*, kterou lze snad považovat za sametovou hymnu, ale i výslovné verbální propojení s revolucí (pokud je třeba vyvolat nostalgii) či totalitou (je-li třeba vyvolat strach a nechuť). Takové symboly, jež osloví snad každého Čecha, mohou být však nadužívané, dokonce i zneužívané.

Slovo *totalita* totiž vyvolává strach z opakování nesvobody. V tomto případě může být kritické myšlení kvůli strachu nahrazeno historickou zkušeností totality. Takovou zkušenost lze aplikovat na mnohé, i když neoprávněně.

Sociologická encyklopedie definuje totalitarismus jako: „*Princip polit. moci vynucující si všemi prostředky neomezené disponování jí podřízenými osobami (i jejich vědomím a svědomím), vyznačující se polit. a ekon. diktaturou ve všech sférách spol. života, potlačováním jakýchkoliv tendencí k demokracii, manipulací lidí prostřednictvím propagandy, používáním teroru vůči skupinám i jedincům, kteří se nechtějí podřídit nebo jsou považováni za potenciálního protivníka, ideologizací spol. norem, politizací soukromé sféry, pseudomobilizací mas.*“ (Sociologická encyklopedie) Mezi charakteristické rysy totalitního režimu řadí také: „*vůdcovství, relativizace právního systému, začlenění soukromé sféry do mocenského systému, ideol. odůvodnění legitimacy režimu.*“ (Sociologická encyklopedie)

Nejsilněji se od listopadu '89 projevil revoluční odkaz roku 2018, kdy obavy téměř poloviny obyvatelstva mimo jiné ze zvolení Andreje Babiše premiérem (kontroverzi této politické záležitosti necháme k rozebrání jiné odborné práci, byť původ této kontroverze leží v období socialismu a v otázce, zda byl opravdu Andrej Babiš příslušníkem StB či nikoliv) zapříčinily vznik občanského hnutí Milion chviliek pro demokracii. Tato nezisková organizace uspořádala 23. června 2019 obrovské lidové shromáždění na Letenské pláni, na stejném místě, kde se 27. listopadu 1989 odehrála generální stávka v čele s Václavem Havlem. Jednalo se o největší shromáždění od revoluce a sametová symbolika Letné nebyla náhodná, ba ani skrytá. Nastává tak otázka, na kterou se jen těžko hledá skutečná odpověď – byla shromáždění Milionu chviliek projevem revolučního ducha, či kompenzací za jeho ztrátu? Lze však místo odpovědi alespoň vyzdvihnout fakt, že Milion chviliek pořádalo demonstrace protivládní, nikoli protirežimní. Jan Géryk proto soudí, že se jednalo o cílené nadužití sametové symboliky. (Agha a Géryk, 2021)

3.3 Podoba dnešní společnosti

3.3.1 Identita

Poslední podkapitola teoretické části této práce se zabývá současností a míněním Čechů o své dnešní společnosti. Zaměříme se na českou identitu, a to z pohledu jedince i národa. Neopomeneme ani velice aktuální téma probíhající polarizace národa. Učiníme tak, abychom dokončili rozsáhlou mozaiku vývoje české společnosti po roce 1989 a získali tak obecnou, nicméně ucelenou představu o současné podobě české mentality.

Česká společnost je stratifikována podle ekonomického a vzdělanostního statusu, dělí se na urbánní a rurální a diferencuje se podle politických orientací. I když se kultura jednotlivých sociálních skupin liší, Češi uznávají, že existuje jednotná národní kulturní identita. Ta se vyhraňuje kontrastem *my* versus *oni*. Revoluce tak zároveň formovala českou (i slovenskou) národní identitu, kdy *my* jsme národ, a *oni* jsou „sovětský vetřelec.“ Češi mají sdílený systém představ, jež je reprodukován pomocí masového, veřejného, standardizovaného vzdělávacího systému, proto mají sdílené kulturní významy. Co ale znamená být Čechem? Ladislav Holý ve své publikaci *Malý český člověk a skvělý český národ* píše, že Češi obvykle uvádí tři kritéria pro češství: narodit se v České republice, hovořit češtinou jakožto mateřským jazykem a mít české rodiče. Ideální Čech disponuje kombinací těchto podmínek. (Holý, 2010)

Klára Vlachová a Blanka Řeháková ve své sociologické studii *Česká národní identita po zániku Československa a před vstupem do Evropské unie* vydané Sociologickým ústavem AV ČR popisují národní identitu slovy: „*Národní identita je v současném světě, v němž je národní stát základní kulturní i politickou jednotkou, v níž se odehrává život lidí, jednou z nejdůležitějších skupinových identit. Národní identita definuje, kým jsme – kulturně i politicky. Je vždy konstruována ve vztahu k těm, které vnímáme jako ty druhé – ke kulturám a politickým entitám, k nimž nepatříme.*“ (Vlachová a Řeháková, 2004, s. 11)

Češství samo o sobě rozděluje Holý do tří částí stejného celku. Jedná se o jedince, o „ostatní“ a o národ. Prvně se zaměříme na jedince, jehož Holý pojmenoval *Malý český člověk* (MČČ). Takový člověk má individuální zájmy, je egocentrický. Svou identitu, potažmo svůj život, definuje skrze přátele, rodinu a zaměstnání. Vyznačuje se spíše nevýraznými názory, nepopsal by se jako hrdinský (Holý v tomto kontextu uvádí za příklad postavu Švejka, jenž je, podle něj, ztělesněním MČČ). Pohybuje se v rámci obyčejnosti, důležitá je pro něj každodennost. Když Češi hovoří o národní identitě, popisují ji pomocí českých vlastností a tradic. V průzkumu zveřejněném Lidovými novinami 11. ledna roku 1992 přisuzují Češi Čechům nejčastěji několik pozitivních a několik negativních vlastností. Mezi ty negativní patří nejčastěji závist, konformita, nespokojenost, vychytralost, sobectví a lenost. Často zmiňovaných pozitivních vlastností je méně. Radí se mezi ně pracovitost, zručnost a smysl pro humor. Tento popis spadá do výše zmíněné kategorie „ostatní“ a lze jej označit pojmem „Čecháčkovství.“ To na sebe váže negativní konotace a Češi mají tendenci se distancovat od tohoto autostereotypu. Hovoří-li však o národních tradicích, konotace se obrátí. Popis národních tradic Čechy evokuje obraz demokratického, kulturního, vzdělaného národa. Pro mnohé jsou právě tradice zdrojem národní hrdosti. (Holý, 2010)

Z tohoto popisu tedy vyplývá, že Čech sám sebe vnímá jako Malého českého člověka (neutrálně, spíše pozitivně), ostatní Čechy jako „Čecháčky,“ (negativně) a národ jako vysoce kulturní a vzdělaný – velmi pozitivně.

Národní identita však slábne. „*Analýzy provedené na datech z výzkumu ISSP Národní identita z roku 1995 a 2003 ukazují, že česká národní identita trpí slabostí a že mezi lety 1995–2003 v mnoha oblastech dále oslabil. Zatímco v roce 1995 byl národní stát nejdůležitějším teritoriem, se kterým se Češi identifikovali, v roce 2003 se nejdůležitějším teritoriem stalo sídlo a národní stát byl až druhým nejdůležitějším teritoriem. Národnostní identita také nepatřila mezi nejdůležitější identity, v roce 2003 byla pro Čechy až pátou nejdůležitější kolektivní identitou.*“ (Vlachová a Řeháková, 2004, s. 37)

3.3.2 Polarizace společnosti

Polarizace společnosti je důsledkem nedostatečného konsenzu společných hodnot, cílů a zájmů ve společnosti. V nejobecnější rovině ji lze označit za lokální rozpor liberálně a konzervativně smýšlejících lidí. Tyto dvě skupiny lze označit za liberální a konzervativní, pozitivní a kritické, světoběžníky a místní, za modernu a anti-modernu, či za kosmopolity a etnopolity. V této práci je budeme dále nazývat *Liberální* a *Konzervativní*. Občanská identita Liberálních se pojí s příležitostmi i riziky, která po převratu do země přinesla demokracie, kapitalismus a globalizace. (Agha a Géryk, 2021) Liberální oceňují, i přes nějaké výhody, postpřevratové směřování země, listopad 1989 považují za přelom, jenž otevřel řadu možností a neúspěchy považují spíše za selhání jedince, případně jedinců nežli za vinu nové doby. Současnou společnost hodnotí perspektivou politické kultury a silně prožívají selhání politických elit, což u některých může pramenit ze socialistické zkušenosti. Tu, potažmo celý minulý režim, hodnotí jednoznačně negativně. (STEM, 2021) „*Někteří si sice vzpomenu na jednotlivé věci z minulé doby, které by bylo možné považovat za výhody. Tyto okolnosti ale z jejich pohledu nedokážou vyvážit celková negativa komunistického režimu, za něž považují zejména zákaz cestování, studia nebo politické pronásledování.*“ (STEM, 2021, s. 56)

Na druhé straně, Konzervativní ztrácí v globální společnosti svou ontologickou jistotu. Globalizace jako taková je znejišťuje a mají pocit ohrožení domova. (Agha a Géryk, 2021) „*V současné době tato skupina mluví o pocitu ohrožení naší společnosti, ale i osobního ohrožení, přičemž obojí je silně sociálně konotováno. S tím se často prolíná pocit obecnějšího strachu z cizího, neznámého, různorodých vnějších vlivů, které přesahují naši kontrolu. Někdy to vede až k postojům, v nichž kritika mocenské nerovnováhy a artikulace vlastní bezmocnosti pervertuje do vyšinuté argumentace předkládané těmito vrstvám krajní pravici*“ (STEM, 2021, s. 29.) Konzervativní mají tendenci glorifikovat socialistické poměry. Tato glorifikace je spojená se základními sociálními jistotami, jež režim poskytoval, především pak práce a bydlení. Konzervativní mají pocit, že se stát o své občany postaral, což je, v jejich očích, jeho základním smyslem. (STEM, 2021) „*Kriticky smýšlející hodnotí předlistopadový režim poměrně pozitivně. Vyzdvihují zejména jistotu bydlení, práce, služeb (například školky pro děti), větší bezpečnost nebo menší sociální rozdíly. Oceňují rovněž lepší kvalitu služeb, větší dodržování pravidel, což spojují zejména s povinností pracovat. Chválí i větší slušnost a soudržnost mezi lidmi*“ (STEM, 2021 s. 54)

Obě tyto skupiny mají pocit, že je jejich identita ohrožena skupinou druhou. Národní identita, jak jsme zmínili v předchozí podkapitole, navíc obecně v současné době slábne. Liberální jsou

tímto slábnutím pro své sympatie s globalizací a s fungováním České republiky nadnárodně, například v rámci Evropské unie či NATO, zasaženi více než Konzervativní. „*Slabší národní identita je v České republice příznivější k přijetí pravomoci Evropské unie. Lidé, kteří se slabě identifikují s Českou republikou, častěji souhlasí s tím, že by se Česká republika měla řídit rozhodnutími Evropské unie i v případě, že s nimi nesouhlasí. A slabá identifikace s Českou republikou je dokonce ve velmi významném vztahu s názorem na budoucí podobu Evropské unie, konkrétně slabě identifikovaní preferují model federalizace častěji než lidé se silnou identifikací.*“ (Vlachová a Řeháková, 2004, s. 37)

Oba póly dnešní společnosti se však navzájem potřebují. Jedná se, přece jen, o dvě strany téže mince. Liberální potřebují Konzervativní při nejmenším k přesvědčení a potažmo k zisku většiny. Konzervativní zase potřebují alespoň mladou generaci, jež je z velké části Liberální, aby zůstala v zemi, neodešla na liberálnější západ a postarala se o budoucnost národa. (Agha a Géryk, 2021)

METODOLOGIE

Tato práce zaujímá kvalitativní přístup k výzkumu s cílem zachytit a analyzovat subjektivní percepci událostí spojených se sametovou revolucí. Ke sběru dat byla zvolena taktika polostrukturovaného individuálního rozhovoru, a to pro svou jedinečnou schopnost poskytnutí volnějšího prostoru pro vyjádření respondentových postojů, názorů, postřehů, emocí a zkušeností nabytých na podzim roku 1989. Rozhovor se tak ubírá zamýšleným směrem díky 29 základním otázkám, které postupují od obecnějších témat listopadu 1989 ke konkrétnějším otázkám i subjektivního rázu, zároveň má však respondent možnost vyjádřit své myšlenky a hovořit o citlivějších tématech jen v rámci svého komfortu. Hlavní výzkumná otázka této práce tedy zní: *Jak hodnotí respondenti z Libereckého kraje společenskou proměnu spojenou se sametovou revolucí?* Doplnující podotázky pak jsou: *Jak respondenti reflektují listopadové dění? Jaký postoj zaujímají k socialismu v kontrastu s dnešní dobou? Jakou roli hrají emocionální aspekty, osobní postoje a hodnotové orientace respondentů?*

Proces výběru respondentů probíhal metodou „sněhové koule,“ kdy autorka prvotně čerpala kontakty ze svého sociálního kapitálu, následně pak získala další konexe prostřednictvím již získaných respondentů. 10 respondentů bylo vybráno tak, aby se postihla různorodost věku, pohlaví i socioekonomického statusu, což má za následek bohatší a komplexnější postihnutí zkoumaného tématu. Zároveň autorka dbala na dodržení pro tuto práci existenciálně nutné podmínky, že respondent musí být „pamětníkem“ listopadového dění roku 1989, totiž, že si sametovou revoluci pamatuje a byl schopen se jí účastnit. Konkrétní spodní věkovou hranici autorka neurčuje.

V souladu s etickými standardy byl každý respondent informován o účelu výzkumu a poskytl autorce souhlas se zpracováním poskytnutých informací. Zároveň byla zajištěna anonymita respondentů, kteří jsou v této práci uváděni pod odlišným jménem použitým pro interní účely výzkumu. Povolání a případné názvy měst změněny nejsou pro poskytnutí uceleného kontextu.

Rozhovory s pamětníky probíhaly v příjemné atmosféře na místě určené respondentem, pro jeho/její komfort a pocit bezpečí ze známého prostředí. Většinou se jednalo o místo jejich zaměstnání či oblíbenou kavárnu. Délka rozhovorů byla velmi individuální, časově se však vždy pohybovaly okolo jedné hodiny. Rozhovory byly zachyceny na zvukovou nahrávku a následně transkribovány do textové podoby, poskytujíc tak základ pro hlubší analýzu a pozdější komparaci výpovědí. Srovnáním transkriptů s teoretickým rámcem této práce pak lze

odhalit konvergence a divergence mezi subjektivními perspektivami a teoretickými koncepty čerpanými z literatury.

Kódování textů pak schématem odpovídá struktuře této práce. Jednalo se o tři hlavní kategorie – respondentova percepce socialismu, revoluce a dnešní doby. V rámci kategorie Socialismus patřily nesly klíčové kódy názvy *Život za socialismu*, *pozitivní prožitky*, *negativní prožitky*, *Mentalita a komunikace za socialismu*. V kategorii Revoluce byly užitečné kódy jako *Rozšiřování informací respondenty*, *Získávání informací*, *Projevy revoluce v Liberci*, *Revoluční atmosféra – emoce, reakce a očekávání*, *Nesouhlas s aktuálním děním a Demontrace*. V poslední části rozebírající aktuální poměry se jednalo zejména o kódy *Život po revoluci*, *Komparace režimů*, *Vztah k národu* a *Polarizace*.

4. SAMETOVÁ REVOLUCE OČIMA LIBEREČANŮ

Sametová revoluce je pro český národ velmi důležitá a mnozí lidé ji stále nosí v paměti, proběhla totiž před pouhými 35 lety. Tato práce chce její dění a význam přiblížit mladším generacím a připomenout její význam těm starším. Díky své nenásilnosti, úspěšnosti a následným změnám je událostí, která zasluhuje udržení v povědomí celého národa. Připomínají ji nejen četné odborné studie věnované jejímu průběhu, kořenům i důsledkům, ale i mnohé dobové dokumenty a paměť přímých účastníků. Autorka práce tak vybrala 10 pamětníků revoluce, kteří během tohoto období žili v Libereckém kraji. Uvedeme si je nyní pod příslušnými pseudonymy. Respondenty byli: **DiS. Jana Antonínová**, 64 let, zdravotní sestra, **Mgr. Kateřina Dvořáková**, 55 let, pedagožka prvního stupně základní školy, **Mgr. Jonáš Hájek**, 60 let, student VŠ, po revoluci ředitel soukromého gymnázia, **RNDr. Pavel Kovář**, 75 let, programátor, po revoluci daňový poradce, **PaedDr. Marie Myslivcová**, 65 let, pedagog učiliště, po revoluci gymnázia, důchodkyně, přednášející na vysoké škole, **Ing. Martin Novotný**, 78 let, sklář, po revoluci OSVČ, důchodce a funkcionář KSČM, **Veronika Procházková**, 81 let, švadlena, důchodkyně, **Ivana Rybářová**, 68 let, prodavačka, důchodkyně, **Mgr. Štěpán Řezníček**, 66 let, ředitel střední školy, po revoluci učitel, důchodce, **Mgr. Petr Svoboda**, 54 let, student, po revoluci firemní obchodník.

V první kapitole výzkumné části této práce nahlédneme do života respondentů za období socialismu. Proběhne sice komparace percepce respondentů, zdržíme se však zatím hodnocení a porovnání socialismu s dnešní dobou. Cílem této kapitoly je pouze popsat respondentův vztah k tomuto období. Druhá kapitola zmapuje revoluční dění tak, jak si ho pamětníci vybavují. Zaměříme se na jejich vztah k revoluci, jak vnímali atmosféru ve svém okolí, kde získávali informace o aktuálním dění, zda se podíleli na revolučních aktivitách, jaké měli emoce, očekávání či reakce. Poslední kapitola prozkoumá, jak revoluce respondentům proměnila život. Zároveň pamětníci zhodnotí směr, kterým se republika od roku 1989 vyvíjí a porovnají stávající stav s obdobím socialismu.

4.1 Percepce socialismu

Jedním z výrazných indikátorů k percepci dnešní doby, k němuž i tento výzkum směřuje, je vnímání období socialismu. Při rozhovoru jsme se s respondenty zaměřili na obecné vnímání tohoto období. Jak se respondentům žilo? Co dělali? Jaký postoj zaujímají dnes? V.

Procházková se řadí mezi respondenty, kterým se za socialismu žilo, dle jejích slov, dobře. Vzpomíná na klidnou atmosféru panující v jejím sousedství. Lidé si, podle ní, v této době pomáhali a byli k sobě vstřícní. Finanční problémy neměla, vzpomíná na svou zahrádku a na dovolené v Jugoslávii, Polsku či Bulharsku. Život v té době jí vyhovoval, používá slova jako klid a jistota. Souhlasí s ní také I. Rybářová, která vnímá období socialismu vysloveně pozitivně. „*No, právě že se nám žilo moc dobře. Pracovala jsem v malém městě, bydleli jsme na vesnici, tam jsme měli domek a takový malý hospodářství. Manžel pracoval v JZD, peníze jsme měli. (...) Podle mě bylo všechno v pořádku. Se sousedama jsme vycházeli. Bylo nám hezky. Vnímám to jako klidnou dobu, měli jsme jistoty, hlavně jistotu nějaký budoucnosti.*“ (Rybářová, 68 let) I J. Antonínová vzpomíná na toto období ráda. Hovoří o dostatku, po ukončení studia dostala služební byt a byla spokojená. Myslí si, že lidé k sobě měli blíž a soudí, že „*lidi neřešili zbytečný... Řešili pouze otázky, který se týkaly jejich rodin. Neřešili politiku třeba.*“ (Antonínová, 64 let) Byť se jedná o velmi zjednodušené tvrzení, tento postřeh Antonínové ilustruje i trend pozdního socialismu, o němž glosovala teoretická část této práce – lidé se opravdu více uchýlili do soukromé sféry svého života (více viz. Holý, 2010 a Agha a Géryk, 2021). Nesouhlasili-li s režimem, hrozila by jim přísná perzekuce, pokud by politiku „řešili“ otevřeně. Antonínová tento trend hodnotí pozitivně. Toto období imponuje také Š. Řezníčkovi. Ten hodnotí kladně sociální sféru režimu a vyzdvihuje určitou rovnost životních poměrů, které však, podle něj, nebyly špatné. „*Byla to doba, kdy se všichni měli poměrně dobře, každý měl zajištěnu práci, zdravotní i sociální péči. (...) Lidi byli pospolitější, nezáviděli si, pracovali v různých funkcích, třeba trenéři mládeže, vedoucí kroužků a tak. Bez nároku na odměnu. V práci bývala legrace, lidi si pomáhali zadarmo. Nežilo se nám o nic líp nebo hůř než ostatním.*“ Hovoříme-li o kladném vnímání socialismu, je třeba zmínit M. Novotného. Již jeho rodiče byli přesvědčenými členy KSČ a on toto přesvědčení převzal. „*Mně členství v Pionýrovi nevadilo, tak jsem byl už tehdy aktivní svazák a prostě mi přišlo přirozený, že sám půjdu touhle cestou.*“ (Novotný, 78 let) Během života se posouval po kariéřním žebříčku jednoho pobočního závodu v Jablonném v Podještědí, ve kterém se nakonec stal ředitelem. Také dostal, jak ho nazývá, podnikový byt a drtivá většina národa byla v tomto období, podle něj, spokojená. Obecně má pan Novotný tendenci generalizovat svůj prožitek socialismu na většinu společnosti. Vzpomíná i na kontrast ve své rodině, který jeho tendenci generalizovat staví do komplexnějšího světla. Argumentuje zde, proč, mimo jiné, byl v tomto období spokojený. „*Sestra mojí matky si vzala člověka, který byl z té živnostnické větve za první republiky, tak těm něco sebrali. Jeho syn, můj bratranec, tehdy v tom samým věku a prostě on měl námitky. Ale já jsem žádný námitky neměl, naši rodině nic nesebrali,*

protože jsme nic neměli. Tak jsem prostě byl spokojený, jo. A myslím, že takhle to vnímala většina lidí.“ (Novotný, 78 let). I P. Kovář pochází z původně komunistické rodiny, on i jeho rodiče však svůj postoj postupem doby přehodnotili. Rodiče pana Kováře bohužel prošli za druhé světové války koncentračními tábory. Kovář popisuje, že po konci války se jeho rodiče pustili do budování lepšího světa a jako cestu viděli komunismus. *„Tu první část, takových 12 let jsem byl přesvědčený pionýr. Jsem si myslel, že vybudovat komunismus, socialismus je naším úkolem. (...) Netrvalo jim to dlouho, asi do 50. let. No, a pak přišla ta druhá část, asi od 15 let, kdy Vám tak jako začne docházet, že něco není v pořádku.*“ (Kovář, 75 let) Pan Kovář se tak od komunistické strany ještě v mládí distancoval a svůj život věnoval především práci programátora v liberecké Textilaně. Popisuje, jak se rozhodl pracovat poctivě v rámci vlastního rozvoje. Už tehdy počítal s variantou pádu komunismu, chtěl být kvalitním pracovníkem ve svém oboru bez ohledu na režim. Díky jeho práci byl i se svou ženou materiálně zabezpečený. Popisuje Textilanu jako osvícenou, protože mu umožnila získávat za lépe odvedenou práci lepší odměny, což v tomto období nebylo zdaleka běžné. I Kovář je k socialistické době z hlediska životních poměrů poměrně shovívavý. *„Myslím, že lidi tu nesvobodu necítili zas až tak bolestně, protože jim nescházelo, že... Takhle, vadilo jim, že nemohli jet za hranice a tak, ale brali to spíš jako součást toho údělu, toho života. ‚My tam jezdit nemůžeme, jsme chudý, nemáme tady všechno,‘ ale v zásadě si našli mnoho jiných náhradních řešení. Zahrádkářství a kutilství, že jo.*“ (Kovář, 75 let) Pro další respondenty to však není dostatečnou náhradou za odepření různých svobod. P. Svoboda, který byl během revoluce studentem Karlovy univerzity, popisuje období socialismu jako výrazně negativní. Na seznam jeho četných výtek režimu patří například absence lidských práv, rozpolcení života v rodině a na veřejnosti, všeobecná oprese, nemožnost cestovat, nemožnost se vzdělávat a *„to, že se režim mstil na dětech nepohodlných lidí. Rozvracel rodiny i morální hodnoty.*“ (Svoboda, 54 let) Pan Svoboda by tehdejší společnost rozřadil do tří skupin. Ti, kteří z režimu profitovali, ti, kteří rezignovali a ti, jež unikli do, jak to Svoboda nazývá, vnitřní emigrace. Tím taktéž míní ústup společnosti do soukromé sféry, kdy se lidé snaží vyhýbat se konfrontaci s režimní realitou a soustředí se spíše na osobní a rodinný život. Na rozdíl od Antonínové vnímá tento ústup Svoboda jasně negativně. Myslivcová a Dvořáková se shodují s panem Svobodou, že socialistická atmosféra byla rezignovaná. Svoboda dále vzpomíná také na střety s režimní rétorikou, jež popisuje jako mladistvou rebelii a potřebu se vymezit proti tomu, co se mu příčí. To s sebou však neslo následky, kdy měl být vyloučen ze studia. Tomu předešlo právě revoluční dění, které zastavilo již spuštěné machinace. Svoboda se retrospektivně považuje za režimu nepohodlnou osobu a vzpomíná na sankce v podobě

zamezení možnosti opustit republiku, a to i do ostatních zemí Sovětského bloku. I J. Hájek má zkušenosti s perzekucí v rámci svého studia. Vzpomíná, že již jeho otec se veřejně projevoval protirežimně, kdy roku 1968 odstraňoval rudé hvězdy. Právě v tom spatřuje Hájek příčinu komplikací, které mu režim připravil. Potvrzuje tak slova Svobody, jež byla citována výše. Hájek vzpomíná, že mu jeho třídní pedagog odmítl vystavit posudek třídního učitele a tím znemožnil postup na vysokou školu. Musel tak rok pracovat jako pomocný pedagog, aby si, jak říká, napravil profil. To mu otevřelo cestu na vysokou školu, nikoliv však na vytoužený obor. „*Vedoucí toho domova, samozřejmě komunistka, ale naštěstí se s ní dalo mluvit, tak mi naznačila, že se dostanu na vysokou školu, ale v žádném případě ne na medicínu nebo na přírodovědu. Takže pokud chceš studovat biologii, půjdeš na ped'ák, s tím, že tam tě předěláme a budeš muset něco obětovat. Takže tam je zase ta přetvářka v tom, že já se mám stát konformním učitelem, sice můžu dělat tu svojí biologii, kterou mám rád, ale ne tak jako úplně.*“ (Hájek, 60 let) Dnes je pan Hájek ředitelem soukromého gymnázia, přesto, že učitelství původně studovat nechtěl. Zpětně pociťuje stud nad určitým vyhověním režimu. V té době doufal, že se socialismus již brzy zhroutí. „*Člověk musel překousnout hodně věcí a moc se neptat. (...) Stydím se za to, protože to je fakt... Křivá páteř, ale holt, jak se to tak omlouvá, museli jsme přežít a doufat, že to časem shnije úplně. 80. léta, to bylo fakt hnutí v posledním stádiu. Pokud člověk chtěl dělat to, co ho baví, musel k tomu skousnout něco nepříjemného.*“ (Hájek, 60 let)

Již po analýze pouze obecného ohlédnutí respondentů za socialismem se rýsují určité dva tábory, jež nás budou provázet celou prací. Názory respondentů jsou u většiny z nich konzistentní. U několika z nich, jež bych zařadila na pomyslné škále dvou táborů, jež jsme zmínili v teoretické části v kapitole „Polarizace společnosti“ (viz. Agha a Géryk, 2021), spíše ke středu, jsou postoje ambivalentní na základě položené otázky. Tyto ambivalence si přiblížíme v dalších kapitolách.

4.2 Revoluce očima pamětníků

Zprávy o studentské demonstraci a následném zásahu ozbrojených sil na Národní třídě 17. listopadu 1989 se šířily poměrně pomalu. Oficiální sdělovací prostředky je cenzurovaly a předkládaly informace o jejich průběhu neúplně a zkresleně, podrobnější údaje se obyvatelé Československa mohli dozvědět jen díky zahraničním rozhlasovým stanicím nebo díky svědectví přímých účastníků, nejčastěji studentů nebo pražských herců. Změny se děly překotně a nebyly všemi občany přijímány stejně. Lidé často prožívali rozporuplné pocity, i

přes revoluční dění v ČSSR si tehdy skutečně nikdo nemohl být jist, že mocenské složky nezasáhnou silou a nepokusí se zvrátit běh událostí zpět směrem k plné konzervativní komunistické moci. To by mělo přímé důsledky nejen pro všechny aktivně zúčastněné, ale i pro jejich rodiny. Tyto skutečnosti jsou patrné i ve vzpomínkách respondentů na vývoj tehdejšího aktuálního dění.

Všichni respondenti se o demonstraci 17. listopadu dozvěděli buď z rozhlasu nebo z televize. Ve většině případů se tak stalo již ten večer, případně druhý den. Kovář vzpomíná na zrušené představení v libereckém divadle večer 18. listopadu. Místo divadelní hry si diváci vyslechli důvody pro začátek herecké stávk. Sám pan Kovář šel po skončení akce do zákulisí, kde získal divadelnické prohlášení, které již druhý den za pomoci přítele, který měl přístup k tiskárně, distribuoval v Textilaně.

Emoce, jež u mých respondentů po tomto zjištění panovaly, byly v zásadě buď euforie, strach či jejich kombinace. Paní Myslivcová cítila pouze euforii. Byla totiž přesvědčená, že po tolika nezdařených protestech a demonstracích se konečně národ nachází v bodě změny. Byla si tím jistá. Tuto jistotu zdůvodňuje následovně: *„Šlo o ten násilný zásah a o to, že se velice rychle a spontánně zformovala ta platforma studenti, herci, Občanské fórum, ta reakce na ten zásah byla rychlá. Ten Den studentstva má jinej význam než den upálení Jana Palacha.“* (Myslivcová, 65 let) Ne všichni si však byli úspěchem jisti. Vzepětí studentů a jejich doslova krvavě rozprášená demonstrace, paradoxně v den svátku studentstva, samy o sobě neposkytovaly žádný příslib zásadních změn, natož pak jejich garanci. Až následná okupační stávka vysokých škol a divadel ukázala, že tentokrát se nejedná jen o další brutálně potlačenou demonstraci, nýbrž začátek komplexního boje za svobodu a lepší budoucnost země. V několika dnech se mělo rozhodnout o tom, zda v zemi zůstane zachován kurz komunistické diktatury, možná jen mírně reformované, či dojde k zásadním společenským změnám. Každý z respondentů měl přirozeně individuální očekávání, naděje i obavy. *„To obrovské vzepnutí v divadlech a všude možně, ve školách, na náměstí, to byla euforie. Na druhý straně jsme se báli, jak to dopadne. Člověk nevěděl, co jsou Lidový milice a komunisti schopný ještě vymyslet.“* (Hájek, 60 let) Dvořáková se bála také případné střelby. Na druhé straně, také respondenti, kteří vypověděli, že se jim za socialismu žilo dobře, se obávali budoucnosti. Antonínová nostalgicky vzpomíná, že dříve měla klid a jistoty, po vypuknutí revoluce však nevěděla, co bude dál. Neviděla důvod pro změnu. Začala být nejistá, nevěděla, jak aktuální dění vnímat, co si o něm myslet. Nejistotu dříve nepocítovala, a i proto toto období prožívala obtížně. Mezi zastánci socialismu však obecně převládal negativní vztah k zásahu na Národní třídě. I když ani později se změnami, více či méně, nesouhlasili, násilí

podle nich nebyla správná cesta. „*No, já se se lekla nejdřív. Pak jsem byla ale našťvaná. Necháपालa jsem, na co si ty studenti jako stěžujou, když jim stát platí ty školy, studium. Ale když se pak ukázalo, jak je hodně ztloukli, to mi jich bylo líto. To se mi teda nelíbilo.*“ (Rybářová, 68 let) Většina respondentů však po zásahu na Národní třídě věřila, že se režim podaří svrhnout. K tomuto mínění je vedly především události v okolních státech a postupný rozklad SSSR. Postoje k této potenciální změně jsou v některých případech až v kontrastu. Řezníček soudí, že od nástupu Gorbačova k moci ztratil socialismus svou hegemonii. Ve své výpovědi kopíruje následky perestrojky a glasnosti tak, jak jsme je popsali v teoretické části (viz. Kabele, 2013). „*Vedoucí funkcionáři se s novou situací nedokázali vyrovnat, strana fakticky ztratila svoji vedoucí úlohu ve společnosti, i když ústava ji stále deklarovala.*“ (Řezníček, 66 let) Pak subjektivně hodnotí tento vývoj jako radikalizaci společnosti a kroky špatným směrem. Kontrastní výpověď podal pan Svoboda, který žil v Liberci, ale studoval v Praze. Svoboda změnu režimu předpovídal na základě kolapsu socialismu v okolních státech a východoněmeckých uprchlíků shromažďujících se na ambasádě v Praze. Tento námi již popsaný jev zdůrazňují i další respondenti. Svoboda přirovnává toto dění ke světlu na konci tunelu. Sám totiž byl přímým účastníkem protestního pochodu. „*No, já jsem shodou okolností byl v tom průvodu, 17. listopadu, kdy ten začátek konce vlastně započal. Vzhledem ale k tomu, že jsem si za poslední peníze koupil jízdenku na vlak domů, tak jsem musel odejít dřív. Než jsem se domů dostal, tak mi rodiče říkali, že už maj nějaký zprávy, že se ten průvod zvrhnul v něco, s čím se nepočítalo. To bylo v pátek, a než skončil víkend, tak jsme se obvolávali s kamarádama, že bude stávk. V pondělí jsme už jeli do školy s tím, že budeme stávkovat.*“ (Svoboda, 54 let) Zároveň se aktivně podílel na distribuci informací z Prahy do Liberce. Nezkreslené informace bylo velice obtížné získat, jak vzpomíná paní Dvořáková. Nevěřila ani televizi, ani rozhlasu, vyzdvihuje absenci internetu a mobilních telefonů. Informace tak získávala především na demonstracích na libereckém náměstí, na které pravidelně jezdili studenti z Prahy informovat o aktuálním dění. Mezi těmito studenty byl právě i Svoboda, který hovoří o různých příkořích tohoto údělu. Největším problémem byla špatná slyšitelnost na náměstích. „*Byl to vždycky výjezd několika studentů na shromáždění na náměstí. Tam jsme se snažili je informovat o tom, co se v Praze děje, a vlastně korigovat propagandu, která se šířila tehdejšíma oficiálníma sdělovacíma prostředkama komunistickýma. Ale bylo to těžký, když máte mluvit na náměstí, kde je třeba 50 tisíc lidí a nemáte ani megafon, slyšej vás první tři řady, a to je všechno. Takže s tímhle jsme se potýkali, odmítli nám třeba aktivně půjčit techniku na radnici a tak.*“ (Svoboda, 54 let) Dvořáková dokresluje obraz nespokojeného náměstí z druhé, posluchačské perspektivy. Náměstí bylo

přeplněné, stejně tak i postranní ulice. Protože nebylo nic slyšet, lidé se v davu otáčeli a křičeli informace do zadních řad. Tak se informace šířily davem i bez použití odepřené zvukové techniky. Taková spolupráce je typickým znakem sametové revoluce. Zapříčinila ji jedinečná atmosféra plná solidarity. Dvořáková se zároveň také podílela na rozšiřování informací, především ústně. Motivovalo ji k tomu především nadšení. Demonstrací se účastnili také Kovář a Myslivcová, jež byla v té době osmým měsícem těhotná, později se tak raději uchýlila mimo hlavní dění, stále však byla informovaná svou přítelkyní, jež se také protestů účastnila. Pan Hájek se účastnil demonstrací v Praze, kde bylo revoluční dění ještě o něco výraznější než v Liberci. Liberec však nebyl oproti Praze příliš pozadu, jednalo se o jedno z větších epicenter demonstrací. Liberecké okolí však bylo poměrně klidné, jak vyplývá z výpovědí respondentů. Právě Hájek popisuje velice poklidné Hejnice, Procházková si pak ve Cvikově ani nevšimla, že nějaké demonstrace probíhají. O těch libereckých se pak sice dozvěděla, nicméně se jich neúčastnila. V té době jí však připadaly demonstrace důležité, i když retrospektivně by preferovala socialistický režim oproti dnešním standardům. Novotný, člen tehdejšího KSČ, dnešního KSČM, se o demonstracích vyjadřuje poměrně neutrálně. Demonstrace mu prý nevadily, sám cítil určitou potřebu změny. *„Já nechci říct, že prostě jsem i sám cítil, že je třeba něco změnit. To vnitřně člověk vnímal. Ale, když to řeknu blbě, měli jsme v sobě tolik stranický disciplíny, že jsme to nevyvolávali. Na druhý straně, když už bylo něco naznačeno, že se změní, tak člověka zákonitě napadnou věci, který by to chtělo změnit, který nebyly dobrý, ale jako velice brzy jsme pochopili, že role toho stranického usměrňování končí a nikdo po nás nechtěl, abychom se angažovali. A angažovat se jako jedinec bylo dost obtížný. Já jsem vnitřní potřebu necítil a myslím si, že kdybych se začal velice rychle angažovat ve směru nějaký změny, tak že by ty lidi mohlo jaksi trknout, že to nedělám z nějakýho čistýho přesvědčení, jo?“* (Novotný, 78 let) V průběhu rozhovoru s panem Novotným zaznělo, že je přesvědčený, že komunismus je ta správná cesta, v jeho zájmu je blaho národa. Pan Kovář si je tohoto přesvědčení vědom, nicméně ho považuje za mylné. Během svého rozhovoru sdílel svou myšlenku, že si přesvědčení komunisté neuvědomovali, možná ani do dnes neuvědomují, jakou škodu během socialistického období napáchali. *„Oni si mysleli, možná do dneška myslí, že to všechno bylo pro dobro, pro dobro nás, kteří jsme nepochopili ty jejich hodnoty.“* (Kovář, 75 let) Novotný však přiznává, že socialismus měl své mezery a v revolučním dění se spíše stranil, neměl však potřebu či snahu mu nějak bránit. Nebránil mu ani pan Řezníček, který s ním však zásadně nesouhlasil. Cítil křivdu a nevděk. Řezníček byl členem KSČ, nicméně si nevybavuje žádné výhody jeho členství. Říká, že se celý život snažil lidem pomáhat a „něco pro ně udělat,“ na oplátku však

dostal v listopadu '89 pouze zapálené svíčky na prahu jeho domu. Vnímal to jako výsměch a provokaci. S určitou formou nesouhlasu s revolučním děním se setkali téměř všichni respondenti. I když uvádí různorodé příklady z jejich života, v zásadě se shodli na třech základních důvodech, či spíš třech skupinách lidí, kteří měli důvod protesty nepodporovat. První, snad evidentní skupinou jsou lidé, kteří z režimu profitovali, byli pevnou součástí KSČ a tehdejší životní standardy jim vyhovovaly. Do dnes přesvědčený komunista Novotný však revoluci, byť pasivně, uvítal. Otázkou tedy je, zda výjimka potvrzuje pravidlo, či zda i někteří přesvědčení komunisté uvítali, že smějí opustit tzv. potápějící se loď. Přeci jen, podle výzkumu STEM v roce 2009 řadí sametovou revoluci k nejvýznamnějším událostem našich soudobých dějin 66% obyvatel. (STEM, 2009) Přitom se k datu XVI. sjezdu KSČ, 6. dubna 1981, řadilo k této straně 1 538 179 členů a kandidátů. (Růžička, 2019) Sám Novotný reflektuje tento nepoměr: „*Na druhou stranu řeknu, že jestli měla před revolucí strana jeden a půl milionu členů, tak prostě ty škarpy byly plný červených knížek od lidí, kteří to necítili, ale potřebovali.*“ (Novotný 78 let) S tím se nám pak pojí druhá kategorie lidí, jež respondenti vytyčili. Jedná se o řadové komunistické příslušníky, jež nesdíleli s režimem ideu, pouze volili jistým způsobem snazší cestu života. Režim je neperzekvoval, zároveň mu však nebili oddaní. Třetí skupina se o revoluční dění příliš nezajímala, někteří respondenti je popisují tak, že mají rádi svůj klid a ve veřejném dění se příliš neangažují. Respondentky Procházková, Rybářová a Antonínová měly sice k revoluci odlišné postoje, o dění však neprojevovaly zájem. Neúčastnily se demonstrací ani nezískávaly informace, Rybářová explicitně vyjadřuje své nepochopení potřeby národa protestovat. Výslovně si také stěžuje na porušení jejího klidného života revolucí a jejími následky. Kovář tuto skupinu popisuje slovy: „*Na druhou stranu tady byla spousta lidí, možná i většina, kteří to prostě nechápali, co se tady děje. Já to nemyslím zle, to jsou lidé, kteří si žijou svůj denní život a pojmy jako svoboda a demokracie a nějaký lidský práva, že mi někdo bere nebo nebere, oni to nepoznají. Oni to nepoznají, že se jim daří po téhle linii špatně, nikdy se nezajímali.*“ (Kovář, 75 let) Další respondenti hovoří také o strachu v řadách příznivců revoluce, či dokonce o svém vlastním. Báli se nejen násilného potlačení rapidního rozvolňování, ale také následné persekuce. Jistotu hledali mnozí v narůstajícím počtu demonstrujících.

Z analýzy vnímání revolučního dění respondenty vyplývá, jak průběh změn vnímali jednotliví pamětníci v závislosti na své politické orientaci a míře souznění s bývalým režimem. Zážitky a celkový dojem, který si každý z období revolučních změn odnesl, souvisely s hodnotami, které rozdílné skupiny obyvatelstva vyznávaly, a také s mírou zapojení do revolučního dění. Lidé, kteří se aktivně na nástupu a průběhu revoluce podíleli, i dnes, s odstupem času, hodnotí

toto období výrazně pozitivně, i když si dobře vybavují i obavy, které se jim do radostného očekávání v průběhu revoluce mísily. Svoboda hovoří o jeho subjektivní reflexi revoluce. Uvědomuje si přirozenost duality sociálního vnímání, jež jsme také popsali v podkapitole nazvané, „Co se socialismem nyní?“ Ve zkratce, jedinec si podvědomě vybírá, kterou část dějin vnímá subjektivně a kterou objektivně. Svoboda však vnímá obě tyto dimenze. „*Bylo to celonárodní vzepětí. (...) My jsme byli poslední. Ten můj osobní prožitek převratu je vysoce pozitivní, a beru to jako až heroický vzepjetí, ale když to člověk zasadí do kontextu tehdejší Evropy, tak v podstatě ten náš subjektivní prožitek asi ne úplně korespondoval s tím reálným základem, co se tehdy dělo. Pravděpodobně bychom tam, kde jsme teď, dospěli i bez revolučního dění, ale myslím si, že to bylo důležité.*“ (Svoboda, 54 let) Nicméně, i respondenti, kteří se staví k tomuto období kriticky, uznávají a chválí nenásilnost sametové revoluce. Obecně pak respondenti kvitují také její rychlost a spořádanost. Spořádanost opěvuje také publikace *Czechoslovakia: Road to Revolution*. Luers píše, že se jednalo o nezvykle něžnou revoluci, jež probíhala „po práci.“ To umožnilo společnosti i ekonomice nadále fungovat, i když v obojím byla marginální změna již na spadnutí. (Luers, 1990) Novotný, i přes své, ne příliš ochotné, doznání, že revoluce mu v zásadě nevadila, ji však zároveň druhým dechem kritizuje. „*Prostě, (mírně pobouřeně) já to řeknu takhle. Vzali na vědomí tehdejší možnosti, který jim ten režim nabízel a teprve po té revoluci si mohli třeba uvědomit, že něco bylo jinak, něco bylo horší. Možná po té revoluci bylo všechno jakoby horší v té minulosti, ale teď už zase nastává doba, kdy si uvědomují, jak se dneska říká, zlatý komunisti, (smích) ale to nemyslím teď takhle jako generálně. Ale ano, ta revoluce přinesla jiný pohled, jiný možnosti, ale netvrdím, že by si drtivá většina lidí prostě nějak, řeknu, zavýskla, že se to změnilo. Nebo řeknu i naopak, vzpomínají, jak se měli dobře.*“ (Novotný, 78 let) Představa pana Novotného však ne zcela koresponduje s tehdejšími reáliemi. Vzhledem k nevídaně masové účasti na generální stávce 27. listopadu 1989, kdy se zapojilo 75 % národa, (Bernatt-Reszczyńska, 2019) musíme soudit, že lidé si všímali nedostatků socialismu daleko dříve než po jeho skončení. Z toho pak přirozeně vyplývá, že si naopak většina národa „zavýskla,“ že se režim změnil. Novotný však velmi pregnantně popsal, že mnoho lidí se dnes v myšlenkách obrací za touto dobou. Jedním z těchto lidí je například Procházková, která je nespokojená s diskurzem dnešní doby. Mnohokrát během rozhovoru zmiňuje, že revoluci fandila, nicméně poslední dobou lituje, že proběhla. Ostatně na to téma se také zaměří poslední část této práce.

4.3 Aktuální poměry

Následující kapitola si klade za úkol prozkoumat několik kategorií, které mají ilustrovat pamětnické vnímání aktuálních sociálně-politických poměrů v kontrastu se socialistickou érou. Zaměříme se zejména na komparaci obou režimů, na hodnocení vývoje republiky od 90. let, na vztah respondentů k českému národu, dotkneme se však také otázky polarizace dnešní společnosti.

4.3.1 Postrevoluční životní poměry

Jak jsme již zjistili v rámci teoretické části (viz. Agha a Géryk, 2021 a Šubrt a Vinopal, 2014), porevoluční realita vypadala jinak, než si jí národ představoval. I aktivní revolucionář Svoboda pocítil tento nepoměr. Zpětně soudí, že si budoucnost národa idealizoval, vývoj země od roku 1989 však hodnotí kladně. I s paní Dvořákovou se shodují, že by se zemi mohlo dařit lépe, oba však kvitují směr, kterým se ubírá. Dvořáková, ale i Hájek zároveň zmiňují úlevu nad povolením ritualizace každodennosti (viz. Možný 2022), projevující se zejména skrze oslovování v pracovním prostředí. „*V práci už mě nemuseli oslovovat soudružko, to bylo výborný. Už se mohlo říkat paní. (smích) Přestaly se dělat takový schůze socialistický, taková vymývárna mozků. To přestalo hnedka v roce 90.*“ (Dvořáková, 55 let) Sedmi respondentům z deseti se pak po revoluci život, dle jejich mínění, zlepšil, nebo byl alespoň obohacen. Tito respondenti hovoří o nových pracovních i osobních příležitostech, jedná se zejména o kariérní postup a nová možnost volně cestovat do zahraničí. Myslivcová přešla jako pedagog z učiliště na střední školu, Hájek se dokonce stal ředitelem soukromého gymnázia. Svoboda popisuje své živobytí jako ontologicky závislé na zahraničí a cestování. I pan Novotný, který je i dnes členem komunistické strany, využil možnosti cestovat naplno, dokonce si založil živnost. Uvědomuje si fakt, že jeho aktuální činnost by bez revoluce nebyla realizovatelná. „*Takže jsem zahájil takovou činnost sám na sebe. Pak jsem se věnoval, řekněme, zahraničnímu konzultantskému působení, já jsem začal jezdit po světě spouštět stroje, to znamenalo oprášit jazyky. Byl jsem mnohokrát v Indii, v Číně, v Jižní Koreji. Takže to třeba je věc, ke který bych se v tom minulým režimu nedostal. Nebo určitě ne v takový podobě.*“ (Novotný, 78 let) Procházková si myslí, že revoluce ovlivnila životy pouze politicky aktivním jedincům, sebe řadí mezi „obyčejné lidi,“ kterým se život po revoluci nezměnil. Je třeba konstatovat, že i „obyčejným rodinám,“ kterými jsme se zabývali v teoretické části (viz. Holý, 2010 a Možný, 2022) se život musel proměnit, i kdyby jen v něžných nuancích každodenního života. Ať už se jedná o svobodné vyjadřování, nabídku zboží či volně

přístupné rozmanité literatury, kterou opěvuje paní Myslivcová. Na otázku, jak by vypadal život respondentů, kdyby revoluce neproběhla, padaly různé odpovědi. Někteří soudí, že by se nic nezměnilo, jiní argumentují faktem, že revoluce zkrátka musela přijít, dříve či později. Další si netroufli odhadovat. Pan Svoboda byl však i na tuto variantu připraven. „*No, já už jsem to měl připravený. (...) Já jsem chtěl utéct ze země, do Kanady. Chtěl jsem se tam žít jako instruktor sportovního lezení, bylo to částečně předjednaný, nebyly to úplně vzdušný zámky. Takže to by byl můj plán. Můj život by byl buď v zahraničí nebo v kriminále.*“ (Svoboda, 54 let) Nezměnily se však pouze životy respondentů, ale celý systém, celá země. Během rozhovorů jsme se s pamětníky zaměřili a sociální, ekonomickou a politickou dimenzi této proměny. Politická dimenze se však projevila jako jedno ze štěpících témat, zaměříme se na ní proto až v poslední podkapitole týkající se polarizace společnosti.

V rámci dimenze ekonomické kritizuje Novotný volnost trhu, jež si stát osvojil. Tvrdí, že „obyčejný smrtelník“ na trh nedosáhne, vidí v něm určitou elitářskou machinaci. Řezníček je nespokojený s formalitami, které jsou dnes třeba splnit před začátkem projektu. Dříve byly tyto záležitosti jednodušší, říká. Procházková je nespokojená s mezinárodním obchodem, který, podle ní, ovládá Evropská unie, která „přikazuje“ státu, jak smí a nesmí obchodovat. Kritizuje zejména dovážku zboží ze zahraničí, raději by více využívala domácí zdroje. Zároveň cítí odpor k vysokým cenám, za kterými vidí právě zahraniční dovážku a Evropskou unii. Blíže své domněnky nespecifikovala. „*Začíná prostě ekonomika klesat, řekla bych, že to je i vina Evropský unie. Ta nám dává příkazy, co můžeme a nemůžeme, jestli můžeme obchodovat a tak dále.*“ (Procházková, 81 let) I paní Rybářová je nespokojená s dnešními cenami, pohoršuje jí, že je dnes zboží o mnoho dražší, než tomu bylo kdysi. Paní Myslivcová v rozhovoru zmiňuje, že takové uvažování nemá ráda. „*To mě mrzí, když někdo řekne, že za socialismu bylo máslo za deset korun a pivo za korunu šedesát, tak to si prostě nic neuvědomil za těch třicet let. (...) To se přece vůbec nedá srovnat. Že bylo máslo za deset korun, taky jsem měla po vysoký škole výplatu 1950 korun. To srovnání není možné.*“ (Myslivcová, 65 let) Ten samý názor sdílí i pan Hájek. Hájek se zároveň shoduje s paní Dvořákovou, že dnešní, i ekonomické poměry nejsou zcela ideální, ale rozhodně je na tom země lépe, snad i dobře. Dvořáková chválí, oproti Procházkové, mezinárodní trh a nadnárodní společnosti.

V rámci otázky, jak respondenti hodnotí postrevoluční vývoj země po sociální stránce, měli již respondenti tendenci srovnávat dnešní poměry s těmi socialistickými. Komparaci režimů se bude věnovat následující podkapitola, ta se však zaměří na širší aspekty.

Nejčastěji se vyskytoval názor, že se rozšířily sociální nůžky, tedy, že se vyostřil rozdíl mezi bohatými a chudými. To jde zákonitě ruku v ruce s nastavením volného trhu, podnikání a nové možnosti individuální a nezávislé kariéry. Příhodně tento jev shrnuje Dvořáková. „*Sociální změny jsou taky veliký, protože nůžky mezi chudými a bohatými se velmi rozevřely. V porovnání mezi těmi bohatými, ani nebudu říkat nejbohatšími, a těmi chudými, je rozdíl velký. Rozhodně je tu i nějaká střední třída, ta je vždycky, ta se má určitě líp, než kdybychom měli najít střední třídu za socialismu. Což by bylo obtížný, protože, podle mě, byli ve střední třídě všichni.*“ (Dvořáková, 55 let) Zároveň Dvořáková odporuje Antonínové, která má za to, že se zhoršily mezilidské vztahy. To Antonínová pozoruje v rámci komunikace v sousedství, jež je důsledkem určité individualizace společnosti omezená. Dvořáková se však domnívá, že během socialistické éry mezi lidmi panovala nevyřčená nedůvěra. I další respondenti zmiňují obavu z vyjadřování se na veřejnosti, určité zatajování, které bránilo přirozeným vztahům. Ovšem také Rybářová a Řezníček nostalgicky vzpomínají na vřelejší přístup i k cizím lidem. Lidé si, podle nich, pomáhali bez nároku na odměnu. Dnes spatřuje Rybářová ve společnosti především závist a neochotu. Novotný také pozoruje výše uvedené sociální jevy. Popisuje tuto situaci tak, že za socialismu byly negativní emoce mezi lidmi skryté, dnes se odkrývají, zásadní rozdíl však nespatřuje. „*Sousedí se nemuseli, ale jako nešli proti sobě soudně, jo? Dneska je to normální.*“ (Novotný, 78 let)

Nyní jsme tedy společně zmapovali přístup respondentů k vývoji země po skončení socialistického režimu. Co vše se však změnilo k lepšímu, co k horšímu? Následující podkapitola si klade za cíl ilustrovat pohled pamětníků na obě doby z o něco obecnějšího hlediska. Pátráme po pozitivěch i negativěch.

4.3.2 Komparace režimů

V předchozích kapitolách jsme již hovořili o různých negativěch, jež s sebou socialistický režim neodvratně přinesl, některé výpovědi zároveň nastínily i nedostatky dnešní doby. Respondenti komunistická omezení vnímali s různou intenzitou, někteří více, někteří méně. Někteří preferovali dobu minulou, jiní dnešní poměry. V rámci rozhovorů jsem se však tázala všech bez výjimky na pozitiva i negativa obou režimů.

Podíváme-li se na výzkum organizace STEM z roku 2019, zjistíme, že 64 % respondentů považuje dnešní režim za mnohem nebo trochu lepší. Za mnohem či trochu horší pak 16 %, režimy připadají asi tak stejné 20 %. (STEM, 2019)

Průzkum té jisté organizace z roku 2010 se při porovnávání režimů zaměřil na konkrétní oblasti života. Ze zjištění této instituce jsem vybrala a v následující tabulce znázornila osm

kategorií, které byly klíčové i pro pamětníky tohoto výzkumu. Pro simplifikaci poměrů neuvádím procentuální hodnoty u možnosti „asi tak stejné,“ zaměřuji se pouze na vyhraněné názory.

Tab. č. 2.: Porovnání režimů v různých oblastech

	Lepší podmínky nyní (%)	Lepší podmínky před rokem 1989 (%)
Nabídka zboží a služeb	88	4
Kvalita zboží a služeb	69	11
Pocit skutečné svobody	68	7
Životní úroveň	49	21
Ocenění schopností a výkonnosti	43	17
Pořádek ve společnosti	13	50
Úroveň morálky ve společnosti	12	49
Sociální jistoty	12	64

(STEM, 2010)

Naši pamětníci hovořili o různých oblastech života, jejich výpovědi protínaly v několika bodech. V rámci nedostatků socialismu byl jedním z nich nedostatek zboží, který zároveň snižoval kvalitu a pohodlnost života. Lidé žili skromně, říkají respondenti. Na to však někteří navazují s domněnkou, že na skromné životní poměry byli lidé zvyklí již z dob dřívějších. Mezi další výtky patří také téměř nulová fluktuace zaměstnanců. Kariérní pohyb v rámci organizace, či snad mezi organizacemi, byl nežádoucí. Zaměstnání bylo značně neflexibilní a finanční ohodnocení neodpovídalo úsilí – „*Všichni brali skoro stejně.*“ (Dvořáková, 55 let) Myslivcová a Novotný také reflektují nepřístupnost literatury. Volně dostupné byly pouze prověřené, povolené knihy. Respondenti, kteří se později sami řadí k Liberálnímu pólu dále zmiňují závažnější témata. Mezi ty patří cenzura médií a nutnost restrikce komunikace na veřejnosti. S tím se pojí již zmíněné rozštěpení veřejné a soukromé sféry. Lidé se na veřejnosti projevovali jinak než v rodině. Jinak, tedy kontrolovaně. Za snad největší problém byla však označená perzekuce státem. Pamětníci se pohoršují nad faktem, že byl-li režimu nepohodlný jeden člen rodiny, byly perzekuovány také děti. To se projevovalo například znemožněním studia, o kterém z osobní zkušenosti vypovídal Hájek v podkapitole „Percepce socialismu.“ Během tohoto období bylo velice obtížné, téměř nemožné vycestovat za západní hranici země. Svoboda také uvedl, že konkrétně jemu byl znemožněn výjezd i do zemí

socialistického bloku. Respondenti kritizují také systematické porušování lidských práv v této době. Někteří se shodují, že si lidé během dlouhé monopolní komunistické nadvlády na tato příkoří zvykli, rezignovali na snahu vymanit se, která byla trestaná právě perzekucí. Svoboda a Myslivcová zároveň míní, že se tato mentalita přenesla i do dnešní doby. „*Jakýkoliv projev svobodného myšlení byl spojen s rizikem perzekuce. Společnost tím byla hodně postižená. A myslím, že nejhorší bylo, že si na to lidi postupem času zvykli do té míry, že jim to nepřišlo ani divný. A myslím, že to je tak hluboký zásah do morálky, že jsme se toho nezbavili do dneška, těch negativních aspektů tohoto momentu.*“ (Svoboda, 54 let)

U jmenování pozitiv komunistické éry byly výpovědi o něco rozštěpenější. Většina respondentů se však shodla, že mezi klady patří povinnost pracovat. S tou se pojí jistota, že práci seženete a absence lidí bez domova. Druhým, posledním sdíleným pozitivním bodem je určité větší sociální sdružování. Řeč byla o různých společenských akcích, aktivitách, klubech a kroužcích. Pan Svoboda vyzdvihuje kvalitu a propagaci dětského sportu, jež mu dnes chybí. Myslivcová si umí tento jev také odůvodnit. „*Ta společnost, možná proto, že neměla žádné velké možnosti, tak se víc sdružovala. Lidé k sobě měli blíž, ty přátelské, společenské vazby byly intenzivnější, protože nic jiného těm lidem nezbylo. V té současné době těch, řekněme, občanských aktivit, i když to zní strašně, tak je málo. Nevím, kdo z Vašich kamarádů chodí do Sokola nebo je v nějakém turistickém kroužku, klubu, jo, těch lidí je málo. Tehdy ty občanské aktivity byly častější, co taky jiného jsme měli dělat, jo? (Smích) Vy teď radši pojedete do ciziny, my jsme nemohli, takže jsme jezdili na trempy a tak.*“ (Myslivcová, 65 let) Další pozitiva pak jmenovali jen zastánci Konzervativního pólu. Ti, především starší z nich, jmenují sociální zabezpečení jako výrazný klad této éry. Hovoří o darovaných bytech pro mladé rodiče a o zdravotnictví, které bylo zdarma. To kvitují především pamětnice Procházková a Rybářová, které jsou dnes důchodkyně. Dnes za léky musí doplácet. „*Léky na předpis byly zdarma, teď stojíš nehorázně peníze, když nebyly na předpis tak stály málo. Teď utratím 1000 korun měsíčně za léky na předpis. Ony léky ani nejsou, slibují, že to zařídíš, ale nejsou. Mám šílený závratě a neměli na to léky.*“ (Procházková, 81 let) Procházková zároveň reflektuje kvalitu zboží. I když ho mnoho nebylo, socialistické domácí spotřebiče jí, prý, vydržely až 20 let, dnes odhaduje životnost pět až šest let.

Všichni respondenti pak na dnešní době chválí nové příležitosti. Mezi ty řadí zejména možnost vycestovat ze země, založit si živnost, svobodu rozhodování, včetně svobodné volby a změny zaměstnání. Respondenti z Liberálního bloku ještě dodávají zrušení cenzury a také finanční ocenění dle snahy a úsilí. „*I ty nejchudší mají možnost nebýt chudí. To je ten posun. Za těch komunistů jste se neposunuli nikam, dneska to záleží na vás.*“ (Kovář, 75let). Za

významný krok správným směrem považují Liberální vstup do EU a NATO. Tento krok řadí zemi směrem na západ, a to také kvitují. „*Jednoznačně pozitivně hodnotím to, že se Česká republika podařilo vstoupit do Evropské unie a do NATO, to jsou posuny, který nás ukotvují ve vyspělém světě, dávaj nám záruky, vlastně nás chráněj před sebou samým v podstatě (smích) a dávaj nám záruky, že jsme inkorporovaný ve společnosti, která vyznává kulturní hodnoty, který by nám měly bejt blízky a poskytuje to i vojenskou bezpečnost.*“ (Svoboda, 54 let)

U pátrání po negativech dnešní doby se naskytla komplikace. Nikdo z pamětníků, kteří se řadí do skupiny Liberálních, nenachází žádné slabé stránky oproti socialistické době. Všichni přiznávají, že i dnešní doba má své komplikace a příkoří, zmiňují zejména politické machinace, na které se však zaměříme až u otázky polarizace společnosti, neboť se jedná o klíčové, štěpící téma. „*Samozřejmě, že jsou chyby a nedostatky, ale ve které společnosti nejsou.* (Myslivcová, 65 let) „*Myslím si, že vývoj v Česku jde víceméně pozitivním směrem. Myslím, že by nebylo těžký, aby to šlo výrazně lépe, ale ten vývoj je pozitivní.* (Svoboda, 54 let) „*Ten stát je jen tak bohatej, jakej je, má takový kompetence, jaký má. Pořád si myslím, že jsme na tom velmi dobře a nemáme si na co stěžovat. Teda na co stěžovat si vždycky máme, ale ne tak nahlas. (Smích)*“ (Dvořáková, 55 let)

Konzervativní však nacházejí hned několik nevýhod dnešní doby. Kritizují zejména snížení role státu v životech lidí. Někteří si stýskají po získaných bytech, pan Novotný zmiňuje i úpadek výchovné funkce školských institucí. Soudí, že se na všech školách neučí stejné osnovy, rozdíl vnímá především mezi školami ve městech a na vesnicích. Velké téma je pro tyto respondenty také zdražování zboží a rozšiřování sociálních nůžek. Rybářová hovoří o narůstající chudobě. „*Můžu ted' sice jet do zahraničí, ale nemám na to.*“ (Rybářová, 68 let). Paní Procházkové se nelíbí, že mladí lidé mají tendenci po vystudování vysoké školy v České republice odejít pracovat, či snad také bydlet, do zahraničí. Myslí si, že by v zemi měli zůstat a zaměstnáním tady „splatit“ své studium. Obě pamětnice zároveň kritizují současnou vládu a viní ji ze zdražování zboží či ze zvyšování důchodového věku a snižování důchodové mzdy. Z rozhovorů tedy vyplývá, že i Konzervativní spatřují pozitiva dnešní doby, i když soudí, s některými oblastmi života si poradil socialismus lépe. S tím pak nesouhlasí Liberální, kteří, i přes několik pozitiv na minulém režimu, výrazně preferují dnešní poměry. Z výpovědí zároveň vyznívá úpadek optimismu v průběhu 90. let, a to na obou stranách. Totiž, někteří respondenti, kteří si na současné poměry stěžují, revoluci v zásadě fandili, když probíhala. Na závěr této kapitoly pouze uvedeme několik srozumitelných komparací dnešní a socialistické doby, které ilustrují postoj respondentů o něco komplexněji.

„No, socialistická mentalita. Ten pocit nesvobody, a že za každým rohem může číhat StBák a nikdo nemůže nic říkat, nic moc nemůžete, nemůžete vyjet, vaše děti nemůžou studovat... Vzhledem k těmhle nesvobodám, který jsme všichni měli, tak ta mentalita byla neprůbojná. Taková neprůbojnost, rezignovanost obecná. Po tom roce 90 se to určitě změnilo, přišla možnost podnikat, takže si lidi pořizovali živnosti, začali se o sebe starat. Už bylo znát, že ty lidi jsou svobodný, mohli se svobodně rozhodovat, mohli si vydělávat peníze, o kterých pak určili, co s nimi dál. Je to diametrálně rozdílný.“ (Dvořáková, 55 let)

„Za socialismu se měl obyčejnej člověk dobře. Kdo chtěl vystupovat třeba proti vládě, tak byl perzekuován. V dnešní době už se obyčejnej člověk začíná mít čím dál hůř. Může sice protestovat, nic mu z toho zle nebude. Tak. Tenkrát se nemohlo cestovat. Nebylo tady zahraniční ovoce, museli jsme stát fronty třeba na banány, pomeranče, což si myslím, že není tak důležitý, že to tady teď je. Kdyby tady bylo hodně našeho ovoce, tak by se to vykompenzovalo.“ (Procházková, 81 let)

„Předtím jsme se měli líp. Všechno jsme měli, měli jsme se dobře a byl klid, svatej klid. Teď je to furt něco, jedna krize za druhou. Předtím se stát i staral, že jo. To byly i byty pro mladý páry, rodiče, i léky jsem měla zadarmo. Dneska platím 40 korun za vyšetření u doktora a doplácím na předpis. A byt Vám nikdo nedá, že jo.“ (Rybářová, 68 let)

Lze tedy soudit, že způsob, jakým respondenti vnímají a komparují obě doby závisí přímo na jejich prioritách, hodnotách, ale také očekáváních a nárocích, které mají na stát.

4.3.3 Vztah k národu a polarizace společnosti

Už tedy víme, jak respondenti reflektují oba režimy nezávisle na sobě i v komparaci. Víme, jak vnímají vývoj země od roku 1989. Jak ale vnímají Čechy jako národ? Jaký vztah mají k Českému národu?

Většina pamětníků se považuje za vlastence a svůj vztah popisují jako kladný či ambivalentní. Tato ambivalence pak spočívala v rozporu rozumové a citové složky, kdy měli respondenti národ rádi i přes jeho nedostatky. Těch ostatně ve výpovědích zaznělo o mnoho více nežli kladných vlastností českého národa. Sebekriticky však musím konstatovat, že v rámci rozhovoru nepadla konkrétní otázka na klady a zápory národa, ale otázka obecná, která si vyžadovala vyjádřit vztah respondenta k Čechům. I přesto však převažovaly vlastnosti a aspekty negativní.

Mezi ně řadili pamětníci například českou obavu z nového, určitý konzervatismus, háklivost na změny. Dále závist a strach o finanční jistoty, potažmo neflexibilitu v oblasti ekonomických rozhodnutí (jakékoliv) vlády, roztříštěnost a přílišný individualismus, na který

navazuje nekomplexní a nepropojené společenství a absence sounáležitosti. Potom také nedostatek kritického myšlení a neschopnost vidět věci v souvislostech, potažmo nedostatečné získávání informací. Češi si také, podle některých respondentů, osvojili pozici utlačovaných, chybí jim národní hrdost, jež byla pošramocena Mnichovskou dohodou a okupací roku 1968. Na to pak navazuje také Hájek, který hovoří o ztrátě inteligence během nacistické a sovětské okupace. Soudí, že zde zbyli lidé, kteří jsou buď rezistentní či „bezpeční.“

Výčet těchto negativních vlastností kopíruje, nicméně i přesahuje popis Čechy přisuzovaných národnostních nedostatků z publikace Holého, se kterou jsme pracovali v podkapitole kapitole „Identita.“

Kladně hodnotili respondenti různorodost Čechů a to, že se národu po zdařené revoluci zvedlo sebevědomí. Paní Myslivcová popisuje dnešní Čechy takto: *„Ten dnešní člověk je sebevědomější, protože tu svobodu má už zažitou, ty nové věci, které dostal po revoluci. Je svobodnější, sebevědomější, schopnější se prosadit ve společnosti, uvědomuje si svoje limity. To socialistické stádo už není. Každý je individuální. Ta nálada po revoluci byla velmi optimistická a lidé si uměli vážit toho, co získali. Ne všichni, ale většina určitě. V současné době mám pocit, že jsme zase v tom remcání, ve kterém jsme byli v době normalizace, jenom společnost zas remcá kvůli jiným věcem. Zapomíná se na to, že to, co se může dneska, tak by se před třiceti lety nemohlo. Ta svoboda už je tak samozřejmá, že si jí lidi už zase neváží.“* (Myslivcová, 65 let)

Většina respondentů se shodovala v názoru, že je aktuální česká společnost polarizovaná. V otázce, proč a jak, se pak odpovědi lišily, střetly se však v několika bodech. Převládalo přesvědčení, že polarizace vzniká důsledkem absence sdílených hodnot, odvíjejících se od politické orientace a socioekonomických priorit, které jdou nutně ruku v ruce. Analýza výpovědí v této oblasti mi poskytla prostor pro sebekritiku – výzkum v oblasti duality společnosti by byl přínosnější, vytyčila-li bych předem některá štipící témata, na která bych se respondentů dotazovala. I přes absenci tohoto kroku však našli pamětníci sami několik oblastí, která je jasně půlí a na základě kterých se následně sami přiřazují k jednomu či druhému pólu. Mezi tato témata patří pohled na ekonomickou situaci státu a jeho hospodaření, potažmo sestavení žebříčku priorit financovaných oblastí. Dále také přístup k Evropské unii a k přijetí eura jako národní měny, postoj k aktuálním zahraničním otázkám a problematikám, včetně válečného konfliktu na Ukrajině, ale především otázka domácí politické scény. V zásadě lze říci, že polarizace mezi respondenty kopíruje polarizaci politickou. Liberální, i přes značnou, však konstruktivní kritiku současné vládní koalice SPOLU a PirSTAN, zastávají stejný okruh politických, sociálních i ekonomických hodnot jako tato garnitura. O

něco komplikovanější je tato problematika u Konzervativních, v zásadě však lze prohlásit, že se vymezují vůči postojům současné vlády. Někteří více, někteří méně pak kopírují přístup opozice, ve vícero případech jsou zastánci postojů jmenovitě Andreje Babiše a jeho hnutí ANO. Musím zároveň konstatovat ostrou vyhraněnost Liberálních právě vůči Babišovi, která je u respondentů silnější než sympatie s vládní koalicí. V zásadě lze tak říci, že se pamětníci přiřazují k pólům podle toho, koho nevolí. „*Taky s těma politikama, jak třeba byli některý lidi proti Babišovi a Zemanovi, že jo. Nebo dneska, taky tam tu vládu hroznou někdo volil. To bych já nevolila, tak asi tak. Já jsem pro tu stranu, která chce, aby se tady lidem zase žilo dobře.*“ (Procházková, 81 let)

Právě dění na politické scéně vidí mnoho respondentů jako jeden z hlavních důvodů pro vyostřenou polarizaci. Kovář viní přímo politický marketing, Myslivcová pak potažmo vnímá i mediální podporu tohoto štěpení. Zároveň toto dění kontrastuje s minulým režimem. „*Myslím, že to bude vlastně mediální záležitost, že se lidem někdy podsouvá i to, co by se jim podsouvat nemuselo. Internet, sociální sítě, všechny tyhle nové věci, protože před těma třiceti rokama, co bylo? Televize, rozhlas a noviny, a ještě jim člověk nevěřil. Takže dneska je tolik těch informací, že se těm lidem podsouvají, nemyslím fake news, ale takové upravené, zaměřené informace, a to člověka nahlodá. Já to vidím na té univerzitě třetího věku, tam jsou lidi, kteří jsou i starší než já a tam vidíte, jak je ta společnost polarizovaná. Že někteří prostě naslouchají těmhle šťouchnutím a někteří se jim brání, pořád si uvědomují, že mají to, co chtěli za revoluce. Někdo už to zapomněl.*“ (Myslivcová, 65 let)

V zásadě všichni respondenti, kteří se přihlásili k pólu Liberálních, se zároveň shodují na pro ně zásadním problému, který spatřují v bloku Konzervativních. Je tím špatně pojmenovatelná, určitá sociální nespokojenost a touha po větším vlivu státu na jejich životě. Tento názor, který sdílí Dvořáková, Myslivcová, Kovář i Svoboda, ilustruje výstižně výpověď pana Hájka: „*Mám obavu, že se ta mentalita zase sbližuje. (...) Třeba v tom, jestli jsem já za svůj život odpovědný anebo jestli mi to má zařídit vláda, někdo nahoře. Přístup k tomuhle je rozdělující. Žít v tom, že já jsem jednak svobodný člověk, jednak mám ale zodpovědnost za sebe i společnost. To je asi to hlavní hledisko. Je to pohodlnost. Nemusím přemýšlet, nemusím se starat. (...) Nadšení ze svobody, svoboda a zodpovědnost, to pro leckoho končí tím, že chce od státu dotace, dávky, ‚zaplat‘ nám toto, zajisti životní úroveň, ‘ a vláda nedělá spoustu věcí, ale v první řadě se mám přece snažit já. To teď přibývá čím dál víc. Souvisí to i s populismem, populisty to těm lidem dají a lidi na to bohužel slyší.*“ (Hájek, 60 let) Myslivcová pak dokresluje situaci domněnkou, že tento fenomén zapříčinila socialistická éra. „*Myslím, že ta závist a takové to: ‚hlavně se o mě postarejte, já jsem tady a státe, starej se,‘ tak to opravdu*

ten socialismus zakořenil. Takové to: ‚Já chci mít zadarmo zdravotnictví, školství, všechno chci zadarmo, a když se mi nechce nic dělat, tak mě živte.‘ To ten socialismus jaksi založil, řekla bych.“ (Myslívová, 65 let)

Všichni respondenti tedy vnímali polarizaci v dnešní společnosti, někteří více, někteří méně. Ze strany několika Liberálních však zazněl velmi důležitý poznatek, pojící se s výdobytkem revoluce. Totiž to, že polarizace společnosti je jedním ze znaků svobodného uvažování a rozhodování se, a také svobody projevu. I když se názory a hodnoty respondentů liší, je důležité, že mají možnost i prostor se beztrestně vyjádřit a projevit své přesvědčení i v rámci demokratických, svobodných voleb.

Poslední bod, ve kterém se respondenti neshodli, nebyl založen na příslušnosti k pólům. Ptala jsem se respondentů, zda podle nich zanechal listopad 1989 ve společnosti nějaký odkaz. Ti, kteří soudili, že ano, zmiňovali nově nabytou schopnost národa se ozvat, bránit se a bojovat za své svobody. Ti, kteří tvrdili, že ne, říkají, že je sametová revoluce dnes již jen bodem v minulosti.

Úplně na konci rozhovorů jsem respondentům poskytla možnost vyjádřit se k tématu, dodat něco, co jim přijde důležité, něco, co by mělo na závěr zaznít. Ne všichni využili této příležitosti, vzkazy těch, kteří ano, přikládám níže:

„Poslední věc, na současné době se mi líbí, že když člověk má snahu, a pokud opravdu usiluje o něco lepšího, tak je možné toho dosáhnout. To za socialismu nešlo.“ (Dvořáková, 55 let)

„Potřebujeme někoho, kdo bude přát svým lidem a pak teprve sobě.“ (Procházková, 81 let)

„Já doufám, že se vy mladý budete mít líp. Že se to ještě zlepší.“ (Rybářová, 68 let)

„Z mého pracovního hlediska bych byl rád, kdybychom vám mladým předali zodpovědnost, abyste se starali nejen o sebe, ale i o společnost, aby to někam směřovalo a abyste tu svobodu byli schopni uhájit.“ (Hájek, 60 let)

„Jen bych si přála, aby ti lidé, kteří jsou tak staří jako já, vzpomněli na to, co bylo před těmi třiceti lety a trochu si sebekriticky uvědomili, jak žili tenkrát a jak žijí dnes. Možná, že by to taky přispělo k tomu, že by se nám ta společnost trochu srovnala. A ještě bych měla jedno přání, aby se mladí lidé jako jste Vy, ptali starých lidí, jako jsem já. I třeba v rámci rodiny, protože to je strašně důležité.“ (Myslívová, 65)

ZÁVĚR

Tato práce si kladla za cíl prozkoumat, jak respondenti z Libereckého kraje vnímají socialistické období, následnou revoluci a proměnu společnosti, kterou s sebou neodvratně přinesla.

V zásadě lze prohlásit, že se pro tento výzkum podařilo získat respondenty z obou názorových skupin, z nichž jedna je k socialistickému režimu kritičtější než druhá. Všechny rozhovory probíhaly v příjemné atmosféře a pamětníci neměli problém vypovídat v rámci tématu sametové revoluce a komparace socialistické doby s dneškem. Už v průběhu těchto rozhovorů se krystalizovala určitá názorová a hodnotová struktura, která dělí pamětníky na dva póly, jež pomyslně kopírují obecné rozdělení společnosti, nejedná se však o vyhraněné dva „tábory“, ale spíše o názorové spektrum vrcholící ve dvou opačných bodech.

Přirozeně se tak postoje respondentů k socialismu, revoluci i dnešním poměrům lišily, nicméně v rámci svého pólu nacházeli respondenti pro ně klíčová témata, jež se nezávisle na sobě objevovala ve vícero výpovědích.

V zásadě lze prohlásit, že pól, jež jsme v rámci teoretické práce nazvali Liberálním (viz. Agha a Géryk, 2021), je k socialismu ostře kritický a oproti dnešní době v něm spatřuje pouze nepatrná pozitiva, pokud vůbec nějaká. Jednalo se zejména o větší sociální pospolitost projevující se například různými společenskými akcemi. Jako příčinu úpadku tohoto fenoménu vidí Liberální nové možnosti, svobodné cestování a nárůst individualismu, tyto faktory však považují za pozitiva dnešní doby. Mezi další pozitiva řadí svobodu slova, vzdělání, možnost vlastního rozhodování v jakékoliv oblasti, včetně zaměstnání, konec politické perzekuce, možnost vlastního podnikání, svobodné volby a další vymoženosti modelu západní demokratické kapitalistické společnosti. Mezi negativa dnešní doby pak vřadně řadí možnost korupce a manipulativní mediální politický marketing. Současnou vládu koalic SPOLU a PirSTAN sice kritizují v některých taktických krocích, souzní však s okruhem socioekonomických hodnot těchto garnitur. Liberální pak opakovaně zdůrazňují, že i přes nedokonalost dnešní doby vidí od roku 1989 ve vývoji země obrovský posun správným směrem.

Jejich životy před i po revoluci jsou vysoce individuální záležitostí, samotnou revoluci však vnímají výrazně pozitivně. I když se liší míra zapojení do protestů a demonstrací, všichni Liberální byli minimálně informovaní o aktuálním dění a projevovali svůj zájem o něj, i přes

strach některých doufali ve změnu režimu, ze které pak i profitovali ve soukromém životě, především po kariérní stránce.

Pól konzervativních je k dnešní době kritičtější a k socialismu shovívavější. Tento pól je o něco strukturovanější než Liberální. Názory sice spadají do stejné skupiny, liší se však od sebe více než u opačného pólu, platí zde výrazněji schéma spektra, spíše než „táboru.“ Simplifikovaně lze však prohlásit, že většina Konzervativních nachází v socialismu pozitiva především v oblasti role státu v každodenním životě a v různých výhodách, které toto přinášelo – mohlo se jednat o sociální jistoty, zdravotnictví, získané pracovní byty, nízké ceny zboží, potažmo kvalitu zboží. Hovoří o kvalitnějších mezilidských vztazích a o „klidu,“ který podle nich ve společnosti tehdy panoval. Revoluci většinou příliš nesledovali, nevnímali, všichni však zaznamenali dění v Liberci, jakožto centru revoluce v Libereckém kraji. Jejich přístup k sametové revoluci je spíše pozitivní, některým převrat přinesl i nové pracovní možnosti, jiným se však život prý takřka nezměnil. Oproti spíše kladně vnímané revoluci však stojí dnešní doba, ke které jsou Konzervativní kritičtí. Nespokojení jsou s dnešními individualistickými tendencemi, vysokými cenami, ale především s rozhodnutími současné vlády. Většina z nich si během rozhovoru po socialistické době zasteskla. Zaznamenali sice perzekuci spojenou s protirežimním vyjadřováním, nevnímali to však jako problém „obyčejných lidí.“ Na dnešní době kladně hodnotí širší spektrum možností v osobním i pracovním životě.

Lze si také povšimnout, že všichni respondenti, bez ohledu na příslušnost k pólu, socialistické období i revoluční dění vnímají a odvozují z nich také současné poměry, hledají v nich příčiny různých sociálních jevů. Podle Aghy a Géryka (2021) tak v rámci vnímání minulosti volí strategii linky nepřerušované – současnost tak vidí jako determinovanou minulostí.

Liberecká revoluce byla, jak vychází z literatury i výpovědí respondentů (viz. Patková, 2019, Karpaš, 2001, apod.) bouřlivá, však poklidná, podobně jako v jiných větších městech. Specifickým úkazem, kterého si respondenti všimli, je, že do ulic se vydali jako první liberečtí středoškoláci, namísto studentů vysoké školy.

Respondenti měli v rámci polostrukturovaného rozhovoru prostor hovořit o jimi zvolených oblastech týkajících se socialistického, revolučního i postrevolučního dění. Nezávisle na sobě i na svých otázkách občas hovořili o stejných tématech, což je pro tento výzkum ideální. Sami tak našli protínající se, pro ně klíčová témata, jichž se scénář rozhovoru nutně nedotýkal. Zpětnou sebereflexí by autorka ráda některá tato často zmiňovaná témata zařadila mezi své otázky a získala tak pohled na ně od všech respondentů. Naskytuje se tak nový prostor pro budoucí zlepšení, zdetailnění výzkumu, který by mohl být rozšířen také například v rámci

komparace dvou větších měst, jako je Praha a Bratislava, či více krajů, namísto mapování událostí pouze v jedné oblasti.

ZDROJE

Literatura:

- Agha, P. a Géryk J. (2021) *Otisky sametové revoluce*. Karolinum
- Drahoňovský, M. a Michal, P. (1990) *Něžná revoluce v Liberci*. Severografia, Liberec
- Holý, L. (2010) *Malý český člověk a skvělý český národ*. Sociologické nakladatelství (SLON)
- Hosloubec, P. (1989) *Kronika sametové revoluce II*. Československá tisková kancelář, Praha
- Hosloubec, P. (1989) *Kronika sametové revoluce*. Československá tisková kancelář, Praha
- Kabele, J. (2013) *Z kapitalismu do socialismu a zpět*. Karolinum
- Karpaš, R. (2001) *Stalo se na severu Čech 1900/2000*. Nakladatelství 555
- Komárek, M. a Slavík, H. (2019) *Poslední revoluce: jak jsme žili 1985-1992*. Práh
- Krapfl, J. (2016). *Revoluce s lidskou tváří – Politika, kultura a společenství v Československu v letech 1989–1992*. Sociologické nakladatelství (SLON)
- Malá, M. (2021) *Listopad 1989 ve vzpomínkách libereckých pamětníků*. Liberec: Doctrina, Podještědské gymnázium. 27 s. Maturitní práce
- Mlčoch, L. et al., (2000) *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989: Alternativní pohled*. Karolinum
- Možný, I. (2022) *Proč tak snadno...* Karolinum
- Patková, J. (2019) *Liberec 89, sametová revoluce*. Kalendář Liberecka
- Šubrt, J. a Vinopal, J. (2014) *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Karolinum
- Vlachová, K. a, Řeháková, B. (2004). *Česká národní identita po zániku Československa a před vstupem do Evropské unie*. Sociologické studie. Sociologický ústav AV ČR
- Zídek, P. et al., (2019) *Lidé roku 1989: vítězové a poražení sametové revoluce*. Universum

Internetové zdroje:

- Bernatt-Reszczyńska, M. (2019, 26. listopadu). Generální stávka 27. listopadu 1989. *Paměť národa*. <https://www.pametnaroda.cz/cs/magazin/fotoalbum/generalni-stavka-27-listopadu-1989>
- Luers, W. H. (1990). Czechoslovakia: Road to Revolution. Foreign Affairs, <https://doi.org/10.2307/20044305>

Pithart, P. (2018, 21. srpna). Osma a devěta – vznikání a rozpad veřejného prostoru. *Revue Prostor* 109. <https://revueprostor.cz/petr-pithart-osma-a-deveta-vznikani-a-rozpad-verejneho-prostoru>

Rudé právo. (1989, 4. srpna) ISSN 0032-6569.

<https://www.digitalniknihovna.cz/mzk/view/uuid:2c5f38d0-a77f-11e3-a597-5ef3fc9bb22f?page=uuid:4d28fc90-aaae-11e3-a597-5ef3fc9bb22f>

Růžička, D. (2019) rok 1989. *Totalita*. <https://www.totalita.cz/1989/1989.php>

Růžička, D. (2019) Komunistická strana Československa (KSČ), odhad velikosti členské základny. *Totalita*. https://www.totalita.cz/vysvetlivky/s_ksc_clen_01.php

Sociologická encyklopedie. *Totalitarismus*. <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Totalitarismus>

STEM. (2021, 22. června). *Jedna společnost – různé světy*. <https://www.stem.cz/jedna-spolecnost-ruzne-svety/>

STEM. (2019, 14. listopadu). *Polistopadový vývoj hodnotí pozitivně nejvíce lidí od roku 1992, výrazné rozdíly v názoru na polistopadový vývoj však přetrvávají*. <https://www.stem.cz/polistopadovy-vyvoj-hodnoti-pozitivne-nejvice-lidi-od-roku-1992-vyrazne-rozdily-v-nazoru-na-polistopadovy-vyvoj-vsak-pretrvavaji/>

STEM. (2010, 27. ledna). *Srovnání současného a minulého režimu*. <https://www.stem.cz/srovnani-soucasneho-a-minuleho-rezimu/>

STEM. (2009, 12. listopadu). *Význam tzv. sametové revoluce a hodnocení uplynulých dvaceti let*. <https://www.stem.cz/vyznam-tzv-sametove-revoluce-a-hodnoceni-uplynulych-dvaceti-let/>

PŘÍLOHY

Příloha 1: Struktura rozhovoru

Příloha 1: Struktura rozhovorů

Úvod

1. Seznámení s výzkumem
2. Garance anonymity

Podoba společnosti a atmosféra v ní před revolučním děním

1. Jak obecně vnímáte období socialismu?
2. Jaká panovala atmosféra ve společnosti?
3. Jak se Vám tehdy žilo? Co jste dělal/a?

Informovanost pamětníků z Lib. kraje o pražských událostech

1. Pamatujete si, kdy a jak jste se dozvěděl/a o pražských událostech 17.listopadu?
2. Jaké emoce jste prožíval/a, když jste se o tom dozvěděl/a?
3. Jaká byla Vaše reakce?
4. Tušil/a jste, že by se něco takového mohlo stát? Čekal/a jste to?
 - Demontrace i reakce ozbrojených sil
5. Věřil/a jste ve změnu režimu? Z jakých důvodů ano/ne?

Šíření informací v průběhu sametové revoluce

1. Kde všude jste získával/a informace o aktuálním dění?
2. Které zdroje informací jste v té době považoval/a za důvěryhodné?
3. Podílel/a jste se na rozšiřování informací?
 - Jak? Proč?

Revoluční dění na Liberecku

1. Jaké byly, podle Vás, první projevy revoluce Liberci?
2. Jak jste se o tomto dění dozvěděl/a?
3. Zapojil/a jste se do protestů a demonstrací?

- Proč ano/ne? (př. Jak?)
4. Jak byste popsal/a atmosféru, která panovala ve Vašem okolí?

Nesouhlas s revolučním děním

1. Setkal/a jste se s nesouhlasem s aktuálním děním?
 - V jakém smyslu?
2. Jaké byly, podle Vás, důvody pro tento nesouhlas?

Celkové dojmy ze sametové revoluce

1. Jak byste z dnešního pohledu zpětně ohodnotil/a revoluci?
2. Jaké pocity si s tímto obdobím spojujete dnes?
3. Jak se po revoluci změnil Váš život?
4. Jak by asi Váš život vypadal, kdyby revoluce neproběhla?
5. Měl/a jste v minulosti nějaká očekávání ohledně toho, jaká bude Vaše budoucnost? Byla tato očekávání v souladu s realitou? V čem konkrétně ano či ne?

Změna mentality národa po 1989

1. Jaký vztah máte k českému národu?
 - Považujete se za vlastence?
2. Myslíte si, že se český národ v něčem změnil?
 - Jaké rozdíly vnímáte mezi mentalitou **za socialismu a dnes**?
 - Jaké rozdíly vnímáte mezi mentalitou **revoluční** (kolem roku 1989) **a dnešní**?
3. Jak hodnotíte způsob, jakým se země od revoluce vyvíjí?
 - Ekonomicky, sociálně, politicky... Zkuste, prosím, zmínit nějaké konkrétní příklady.
4. Zkuste, prosím, porovnat životní poměry za socialismu a dnes.
 - V čem je která doba lepší či horší?

5. Nese, podle Vás, listopad 1989 nějaký odkaz v dnešní společnosti?

- Jaký? Jaký má tento odkaz vliv?

6. Řekl byste, že je dnešní společnost polarizovaná?

- (ano): V čem se ony dva póly podle Vás neshodnou?
- (ano): Uměl/a byste se zařadit k jednomu či druhému pólu?
 1. Z jakých důvodů byste se přiřadila zrovna k tomuto pólu?
 2. Je to podobné i ve vašem okolí?

Závěr

1. Napadá Vás ještě něco, co byste chtěl/a dodat?
2. Máte nějaké otázky Vy na mě?
3. Poděkování